

HOOFDSTUK 6

Het notariaat

6.1 Inleiding

Jan Pouls de jonge was niet op zijn brouwerij toen schipper Cornelis van Wijck aan de deur verscheen met de mededeling dat hij drie koekkisten kwam bezorgen.¹ De vrouw van de brouwer was er wel, maar zij wist niets van de levering af. Ze weigerde daarom de kisten aan te nemen. Bovendien vond ze de rekening die Cornelis presenteerde veel te hoog. Ze vroeg de schipper om de volgende dag terug te komen en de zaak met haar man af te handelen. Maar Cornelis bleek niet zo lang op zijn geld te willen wachten en verweet de vrouw dat ze een gewone arbeider geen geld gunde. Door al die oneerlijkheid zouden zij en haar man nog eens failliet gaan, zo dreigde de schipper verder. Hij verliet de brouwerij tenslotte met zoveel beledigende woorden, dat de vrouw er hevig door van streek raakte. Een dag later troffen Jan Pouls en Cornelis van Wijck elkaar bij toeval. Jan verzocht de schipper om voortaan niet meer zonder reden in zijn huis stampij te komen maken en dreigde met maatregelen. Toen werd Cornelis opnieuw kwaad. Luid herhaalde hij zijn eerdere verwijten. Hij voegde er aan toe dat Jan zijn zaak uitsluitend met gesjoemel draaiend kon houden. De brouwer antwoordde dat alleen een 'schelm' hem die verwijten zou kunnen maken. Voor Cornelis was toen de maat vol. Hij daagde Jan uit voor een gevecht op straat, ook al zou het hem vijftig gulden boete kosten.²

Bovenstaand verhaal staat opgetekend in de boeken van notaris Arendt Joachimsz. Raven. Het is een zogeheten 'attestatie' of getuigenverklaring die is opgesteld in opdracht van Jan Pouls, de 'rekwirant'. Waarom de brouwer de notariële akte liet schrijven, is niet helemaal duidelijk. Attestaties werden formeel opgetekend met het oog op een civielrechtelijke procedure. Ze vormden een soort bewijsschrift op grond waarvan de schepenen uitspraak konden doen.³ Maar in het geval van Jan Pouls kwam het niet tot een proces; in de rechterlijke archieven kon de zaak althans niet worden terugge-

¹ Een koekblik was vermoedelijk een afgesloten bak waarin gerstafval van het brouwproces werd afgevoerd om er bijvoorbeeld veekoeken van te maken. Vgl. 'Koek' (betekenis 4) en 'voedergerst' in het WNT.

² RAL, ONA, inv.nr. 782, nr. 392 (10-11-1668). De schipper noemt hier overigens een bijzonder hoog bedrag. Op het toebrenge van messteken stond volgens de keuren 25 gulden (RAL, SAI, inv.nr. 12, p. 249).

³ Zie o.m. Lybreghts, *Redenerend verhoog* 2, 213; Van Wassenaer, *Practyk notariael*, 36. Vgl. Roodenburg, 'De notaris en de erehandel', 372; Heersink, 'Eenakter', 262-265.

vonden. De attestatie lijkt daarmee een zeker afschrikwekkend effect te hebben gehad. Mogelijk trok Cornelis van Wijck, geconfronteerd met de attestatie, zijn beschuldigingen aan het adres van Jan Pouls en zijn vrouw in, waarna de brouwer van juridische stappen afzag.⁴ Maar omgekeerd kan Jan ook hebben willen voorkomen dat het tot een zaak tegen hem zelf kwam. In dat geval moet de attestatie juist worden gezien als een poging van Jan om zich met behulp van ontlastende getuigenissen vrij te pleiten van bijvoorbeeld het uitlokken van een gevecht of het toebrengen van verwondingen.⁵ Hoe het ook zij, de bewuste akte geeft in uitgebreide bewoordingen Jan's versie van het geschil weer, opgetekend uit de mond van getuigen die door de brouwer waren opgetrommeld. De gebeurtenissen zijn er duidelijk in omschreven en de gewraakte uitlatingen van Cornelis staan nauwkeurig zwart op wit. Om die reden bieden attestaties een uniek doorkijkje op het dagelijks leven van weleer.⁶

Notarissen konden allerlei soorten akten opmaken. A.Fl. Gehlen noemt er drieëndertig in zijn gebruikershandleiding voor het vroegmoderne notariële archief en dan nog laat hij er een aantal buiten beschouwing.⁷ Al deze stukken kunnen naar hun inhoud worden verdeeld in akten rond het familie- en erfrecht, akten in de vermogensrechtelijke sfeer en akten met behulp waarvan iemand zijn recht kon halen ofwel akten in semi-processuele sfeer.⁸ Deze laatste groep staat in dit hoofdstuk centraal. Hieronder vielen niet alleen attestaties. Het ging ook om zogeheten insinuaties en protestaties, akten van verblijf, procuraties ad lites en interrogaties. Insinuaties waren 'aanzeggingen' die tot doel hadden om een partij alsnog een bepaalde afspraak te laten nakomen. Het ging hierbij meestal om financiële verplichtingen. Legde de geïnsinueerde de aanzegging naast zich neer, dan volgde een protestatie. Een akte van verblijf of verzoeningsovereenkomst werd opgesteld door partijen die een ruzie bijlegden. Door middel van een procuratie ad lites kon iemand worden gemachtigd om namens de lastgever in gerechtelijke zaken als eiser of verweerder op te treden. Met interrogaties werden onderzochtingen bedoeld waaraan een notaris iemand in opdracht van een eiser kon onderwerpen om langs die weg bewijzen ten gunste van de 'rekwirant' te verkrijgen.

Nu is er nog maar weinig studie verricht naar de inhoud van deze categorie notariële akten.⁹ Dit heeft voor een deel te maken met de weerbarstigheid van de bron. Notariële archieven waren tot voor kort nauwelijks voor systematisch onderzoek toeganke-

4 Vgl. Heersink, 'Zachte woorden', 90.

5 Dit laatste is minder waarschijnlijk omdat de getuigen Jan Pouls niet vrijpleiten van een of ander gevecht. Het lijkt in de attestatie hoofdzakelijk te gaan om de beschuldiging dat Jan en zijn vrouw oneerlijke lieden zijn, aangezien dat feit tweemaal in de getuigenverklaring genoemd wordt.

6 Vgl. Pitlo, *notarisboeken*, 249.

7 Gehlen, *Notariële akten*, 13.

8 Akten met betrekking tot het familierecht en erfrecht zijn onder meer: trouwbeloften, huwelijksstoestemmingen, huwelijksvoorwaarden, voogdijregelingen, testamenten, codicilen, inventarisaties, akten van verzegeling en ontzegeling van boedelgoederen en boedelscheidingen. Akten in de vermogensrechtelijke sfeer bestaan bijvoorbeeld uit contracten van verkoop en koop, naastingsakten, ruilingen, schenkingen, huur-, pacht- en erfpachtcontracten, vestiging van renten, obligaties (al of niet gecombineerd met hypotheekstellingen), kwijtingen, borgtochten, arbeidsovereenkomsten, vennootschappen, bevrachtingscontracten, bodemerijen, assurantiepolissen en procuraties ad negotia.

9 Boedelinventarissen worden al wel sinds enige tijd aan historisch onderzoek onderworpen (vgl. Wijsenbeek-Olthuis, 'Vreemd en eigen', 79-105; Schuurman, *Materiële cultuur*; Koolbergen, 'Materiële cultuur').

lijk, waardoor bestudering onbegonnen werk was.¹⁰ Daarnaast waren rechtshistorici lange tijd niet op de hoogte van de rijkdom aan informatie in de verschillende akten betreffende semi-processuele zaken. Toch is het voor een goed verstaan van de manieren waarop men in de vroegmoderne tijd met geschillen omging van belang het notariaat in het onderzoek te betrekken. Zoals al is aangegeven, gaan met name attestaties vaak uitvoerig op kwesties in. Maar ook insinuaties en akten van verblijf bevatten vaak veel informatie. Zaken die slechts uiterst summier in archieven van civielrechtelijke fora staan opgetekend, kunnen daarom in een aantal gevallen dankzij het notariaat veel beter worden geïnterpreteerd. Ook strafrechtzaken kunnen een enkele keer door notariële akten worden verduidelijkt. Maar belangrijker is nog dat de protocollen eveneens een schat aan materiaal bevatten over kwesties die nooit voor de vierschaar zijn gekomen.¹¹

In het nu volgende hoofdstuk zal nader worden ingegaan op de rol van notarissen bij het instrumenteel gebruik van gerechtelijke en buitengerechtelijke fora voor het beslechten van geschillen. Daartoe worden de belangrijkste akten in de semi-processuele sfeer bestudeerd, te weten de attestaties, insinuaties en akten van verblijf. Welke kwesties kunnen daarin worden aangetroffen? Hoe staan deze beschreven? Hoeveel akten werden gebruikt in een juridisch proces? Wie lieten attestaties, insinuaties en akten van verblijf opstellen? Op welk moment in de *geschilbeslechtingsdelta* deed men dat en waarom? Het antwoord op deze vragen zal worden gezocht in de boeken van een viertal notarissen. Die produceerden tussen 1664 en 1668 samen ruim zeventienhonderd akten in semi-processuele sfeer. Maar voordat de protocollen zelf aan bod zullen komen, wordt eerst kort ingegaan op het notarisambt, en dan met name in het gewest Holland, en zal een beknopt historigrafisch overzicht van het notariaat worden gegeven.

6.1.1 Het notarisambt in de zestiende en zeventiende eeuw

Een notaris was in de vroegmoderne periode in eerste instantie een 'schrijver' met een vrij beroep die binnen zekere grenzen noteerde wat andere mensen van hem vroegen. Alleen bepaalde vormvereisten en zijn toelating tot het ambt door het gewestelijk gerechtshof maakten dat zijn akten juridisch in hoger aanzien stonden dan de schrijfsels van andere alfabeten, met uitzondering van leden van het stadsbestuur en de stedelijke secretarie.¹² De zeventiende-eeuwse jurist Van Leeuwen sprak in dit verband van 'volkomen geloof' dat aan notariële stukken moest worden gehecht.¹³ Zo hoorde een akte gedateerd te zijn, de naam en woonplaats van de notaris te bevatten en zijn vergunning of 'admissie' van het Hof aan te geven. Ook moest in het stuk de plaats zijn aangeduid waar de notaris de akte optekende. Verder dienden de personen die een verklaring aflegden, de zogeheten 'comparanten', met naam, toenaam en woonplaats bij

¹⁰ Pas recent komen in steeds meer archieven digitale indices beschikbaar.

¹¹ Vgl. Heersink, 'Eenakter', 261-262.

¹² Stukken van deze groepen stonden in nog hoger aanzien. Notarissen mochten sommige akten niet verlijden. Daarbij ging het om het transport van onroerend goed, en akten waarbij een eed noodzakelijk was (Van Leeuwen, *Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen*, 33-34).

¹³ Van Leeuwen, *Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen*, 1.

de notaris bekend te zijn.¹⁴ In het geval van een attestatie moesten de comparanten zich bereid verklaren om hun getuigenissen desgevraagd met een eed voor de schepenen te bekrachtigen, aangezien een notaris niet bevoegd was een eed af te nemen. Tot slot hoorden er minstens twee getuigen bij het zogeheten 'verlijden' van de akte aanwezig te zijn. Zij moesten met hun handtekening bevestigen dat alles naar behoren was opgetekend.¹⁵

Alleen als aan deze voorwaarden was voldaan, had een akte rechtsgeldigheid. Zo kon, zoals gezegd, een attestatie in een civiel- of soms ook strafrechtelijk proces als bewijsmiddel worden gebruikt. De waarde ervan hing onder meer af van het aantal attesterende getuigen dat aan het woord kwam en de 'redenen van wetenschap' die zij aanvoerden: hadden zij hun verhaal van horen zeggen of waren ze ooggetuigen geweest?¹⁶ Ook was de tijdsduur tussen het opmaken van een attestatie en de gebeurtenis die erin beschreven werd van belang. Hoe korter die periode, des te betrouwbaarder was de getuigenverklaring.¹⁷ Een attestatie vormde echter geen bindend bewijs. Het stond iedereen vrij om met behulp van andere akten tegenbewijzen aan te dragen, de aanklacht te weerspreken of zelfs de inhoud van het notariële stuk aan te tasten. Uiteindelijk bepaalden de rechters welke betekenis ze aan een attestatie toekenden. Het gebruik ervan was niet voorgeschreven.¹⁸

Tabel 6.1 Lijst van de meest voorkomende nevenfuncties van notarissen in Leiden tussen 1525-1799, gebaseerd op een databank van 292 notarissen, die aanwezig is in het regionale archief van Leiden. Van 110 notarissen in de kaartenbak zijn gegevens over nevenfuncties bekend. In de tabel zijn alleen de beroepen opgenomen die twee of meer keer voorkwamen.

Beroep	N	Beroep	N
Klerk van de secretarie	17	Secretaris van Leiderdorp	3
Klerk van de griffie	13	Secretaris van Warmond	2
Procureur	10	Secretaris van Zoeterwoude	2
Veertig/ schepenen	6	Secretaris van Voorschoten	2
Secretaris weeskamer	5	Rentmeester Catharinagasthuis	2
Secretaris hoogheemraadschap	4	Deurwaarder Hof van Holland	2
Klerk van de rekenkamer	4	Landmeter	2
Klerk	3	Advocaat Hof van Holland	2

Bron: Databank 'notarissen' van het gemeentearchief Leiden, in beheer bij dhr. P.B.M. de Baar.

¹⁴ De notaris kon zo controleren of de comparanten niet eerloos, meinedig, krankzinnig, te jong of te nauw aan de rekwirant verwant waren (Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands recht V*, deel 20, art. 15-19).

¹⁵ Van Leeuwen, *Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen*, 181; *Groot Placaet-boeck I*, 5 p. 318,319 (art. 13-15); III, 5, p. 486,487. In Leiden lijken schout en schepenen zelden om een bevestiging of recollement van het geattesteerde te hebben gevraagd (Lybreghts, *Redenerend vertoog over het notarisamt*, 216). Zie verder Roodenburg, 'De notaris en de erehandel', 372,373; Heersink, 'Eenakter', 263.

¹⁶ Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands recht V*, 20. 23-24.

¹⁷ Pitlo, *Notarisboeken*, 249.

¹⁸ Gehlen, 'Inrichting en kracht van de notariële akten', 41-48; Pitlo, *Notarisboeken*, 280-282; Heersink, 'Zachte woorden', 88. Zie ook Nortier, *Burgerlijk proces*, 59. Sommige plaatselijke overheden waren niet van notariële attestaties gediend en probeerden het optekenen ervan te monopoliseren (Oosterbosch, 'Van groote abuysen'; Pitlo, *Notarisboeken*, 238; zie ook Van Caenegem, 'La preuve', 426-429). Leiden heeft geen beperkende keuren uitgevaardigd.

Het notariaat was van oorsprong geen zelfstandig beroep maar een toegekende bevoegdheid aan priesters. Ook de 'wereldlijke' notarissen die vanaf de vijftiende eeuw in Holland werkzaam waren, hadden vaak meerdere functies.¹⁹ In Leiden combineerden zij hun ambt het meest met administratieve banen als klerk van de stedelijke secretarie of de griffie. Dat bleef zo in de vroegmoderne periode. Ook het procureurschap was geliefd. Verder waren veel notarissen secretaris in een van de kleine omliggende dorpen. Hierbij moet wel worden aangetekend dat van veel notarissen gegevens over nevenfuncties ontbreken. Over meer dan de helft van het aantal notarissen dat tussen 1525 en 1668 actief was, is niets bekend. Desondanks komt het geschetste beeld overeen met onderzoeken naar andere regio's.²⁰

Volgens A. Pitlo was het notariaat in de zeventiende en achttiende eeuw geen vetpot en genoot het ambt voor intellectuelen te weinig aanzien. Voor lieden die zich geen universitaire studie konden permitteren, bood het notariaat weliswaar mogelijkheden voor een bescheiden sociale stijging, maar dan moesten ze er aardig wat naast doen.²¹ Vermoedelijk doelde Pitlo vooral op de zestiende-eeuwse situatie. In de zeventiende eeuw wist een deel van de notarissen al dan niet met behulp van bijbaantjes behoorlijk wat vermogen op te bouwen.²² Hun inkomen lag naar schatting tussen de zeshonderd en duizend gulden per jaar, afhankelijk van de hoeveelheid akten die ze optekenden en hun neveninkomsten.²³ De secretaris van de hoofdofficier te Amsterdam, een notaris in stedelijke dienst, rekende in 1740 zes-en-een-halve gulden voor het optekenen van een getuigenverklaring, twee gulden en veertien stuivers voor het passeren ervan en één gulden en zestien stuivers voor het grosseren.²⁴ Leidse gegevens ontbreken. Maar als de gerekende prijzen rond hetzelfde niveau lagen, kan wel worden geconcludeerd dat notarissen die regelmatig akten opstelden, een bovenmodaal inkomen konden verdienen, zeker als ook de verdiensten uit nevenfuncties worden meegerekend.²⁵ Dit betekent dat het aanzien dat notarissen van hun klanten genoten wellicht groter was dan

¹⁹ Heersink, 'Zachte woorden', 100-101; Pitlo, 'Geschiedenis van het notariaat', 20-23. Vgl. Hermesdorf, 'Het notariaat tussen Maas en Rijn', 140-143.

²⁰ Zie voor Noord-Holland: Heersink, 'Zachte woorden', 100-102; voor Utrecht: Heins, 'Het Utrechtse notariaat', 237-239.

²¹ Pitlo, *Notarisboeken*, 294.

²² Het gemiddeld vermogen van de Leidse notarissen in 1674 was 8588,60 gulden, het stedelijk gemiddelde lag op 8376 gulden. Notarissen stonden in Leiden op de zevende plaats in de top 10 van meest vermogende beroepen. Hierbij moet wel worden aangetekend dat niet alle notarissen vermogensbelasting betaalden. In de tweehonderdste-penningkohieren konden er maar 20 worden gevonden (Peltjes, *Leidse lasten*, 13). Rond 1600 was de vermogenspositie van notarissen iets minder gunstig (Van Maanen, 'Vermogensopbouw', 22-25).

²³ De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 650. Pitlo ging uit van een jaarinkomen van vier- tot achthonderd gulden (Pitlo, *Notarisboeken*, 294).

²⁴ Heersink, 'Eenakter', 267. In een enkel geval kan een notarisnota worden aangetroffen in bijvoorbeeld een boedelinventaris of een voogdijrekening. Zo bedroeg het opmaken van de laatstgenoemde akte bij een niet nader genoemde notaris uit Zoeterwoude 5 gulden (RAL, ONA, inv.nr. 966, nr. 81 (12-5-1666)). Het verlijden van een huurakte kostte in Utrecht 6 gulden en 1 stuiver (Heins, 'Het Utrechtse notariaat', 240). Voor een willige separatie betaalden echtelieden in Amsterdam een notaris maximaal 48 stuivers (Helmerts, *Gescheurde bedden*, 179). De hoogte van de rekening hing mogelijk af van de lengte van het stuk (Lybreghts, *Redenerend vertoog over het notarisambt*, 216).

²⁵ Een aanwijzing is verder dat stadsbesturen zich soms beklaagden over de hoge kosten die notarissen in rekening brachten (vgl. De Jager, 'De Waalse gemeente te Brielle', 86 (zie voetnoot aldaar)).

tot nu toe is aangenomen. Het maakte hen bovendien voor mensen uit hogere sociale kringen een meer interessante dienstverlener.²⁶

6.1.2 Historiografie

Onderzoek naar de notariële praktijk in de Republiek is schaars. Voor een beeld van het werk van de notarissen moeten de protocollen zelf worden bestudeerd. Historici hebben daar, om al genoemde redenen, tot ver in de jaren tachtig weinig belangstelling voor gehad. Juristen lieten de notariële archieven al even vaak links liggen. Hun geschiedenissen van het notariaat beperkten zich over het algemeen tot een historisch overzicht van de wetgeving op datzelfde ambt.²⁷ A. Pitlo voegde daar in 1948 een overzicht van de inhoud van notarisboeken aan toe. Volgens hem gaven die handboeken weliswaar geen volledige beschrijving van het notariaat, maar ze boden wel 'in hun beperktheid een getrouw beeld'.²⁸ Maar dit is natuurlijk slechts ten dele waar. De gedrukte modelboeken mochten dan in veel gevallen door notarissen zelf zijn geschreven, de veronderstelling dat de voorschriften tot op de letter werden nageleefd, is een al te rooskleurige voorstelling van zaken. Het ging in de notarisboeken immers om een ideaal.²⁹ Bovendien behandelden nogal wat zestiende- en zeventiende-eeuwse schrijvers van notarisboeken maar een klein aantal akten. Akten van semi-processuele aard kwamen er doorgaans bekaaid vanaf. En dat terwijl deze categorie een substantieel deel van de protocollen uitmaakte. Ook Pitlo kon hier zodoende maar weinig over meedelen.³⁰

Een van de eerste auteurs die daadwerkelijk onderzoek naar de vroegmoderne notariële praktijk deden en dan nog vooral naar attestaties, is W. Heersink.³¹ Door de akten zelf te bestuderen, wilde hij greep krijgen op 'niet-punitieve procedures' buiten de rechtszaal, ten tijde van de Republiek. S. Faber had deze in zijn dissertatie over de strafrechtpleging in Amsterdam nog zonder veel nader onderzoek als onbelangrijk ter zijde geschoven.³² Nu ging het Faber in zijn proefschrift vooral om de berechting van

²⁶ Vgl. Oosterbosch, 'Van groote abuyzen', 85-86; Gehlen, 'De notaris in de Republiek', 67.

²⁷ Zie voor een bespreking van enkele werken Gehlen, 'Notariaatsgeschiedenis', 5-12; Pitlo, 'De geschiedenis van het notariaat', 21, 22. Zie ook Otten, 'De ten-uitvoerlegging van notariële akten' uit 1856, niet genoemd in Gehlens 'Notariaatsgeschiedenis'. Zie voor meer recente werken van juristen over de notariaatsgeschiedenis onder meer Gehlen, 'Het notariaat der Lage Landen'; Idem, *Notariële akten*, 11-16.

²⁸ Pitlo, *Notarisboeken*, 13. Over ditzelfde onderwerp had Pitlo in de periode 1940-1942 enkele artikelen geschreven in het *Weekblad voor Privaatrecht, Notarisambt en Registratie* (Idem, 'De ars notarius', 3680-3681; Idem, 'Geschiedenis van het notariaat', 3749-3750; Idem, 'Het elastisch ambt', 3764-3765).

²⁹ Zo werd het eerder genoemde voorschrift van Van Leeuwen dat notarissen bij het opmaken van een attestatie altijd de leeftijd van de getuigen of deposanten moesten vermelden, maar matig opgevolgd. Soms volstond een notaris met de mededeling dat een getuige 'van competente ouderdomme' was. In Leiden noteerden de onderzochte notarissen maar in een kwart van alle attestaties de leeftijd van de deposanten.

³⁰ Pitlo, *Notarisboeken*, 249.

³¹ Een andere auteur die pionierend onderzoek deed naar het vroegmoderne notariaat was de Utrechtse archivaris W.B. Heins. Hij vergeleek de richtlijnen met gegevens van de stad Utrecht en het omliggende platteland. Verder keek hij naar aantallen notarissen, de gemiddelde leeftijd bij het verlenen van de vergunning tot uitoefening, de vooropleiding en de nevenfuncties van een notaris. De inhoud van de akten liet Heins onbesproken (Heins, 'Het Utrechtse notariaat', 224-243). Enkele andere auteurs gaven de protocollen van één notaris uit zonder deze systematisch te bestuderen. Zie b.v. Swart, *Protocol Cleuning*.

³² Faber, *Strafrechtpleging en criminaliteit*, 102-108.

zware criminaliteit. Heersink richtte zich in zijn onderzoek op de kleine vergrijpen in Amsterdam en het omliggende platteland. Hij stelde vast dat notariële attestaties bij de beslechting en berechting daarvan juist een belangrijke plaats innamen.³³ Helaas dragen zijn tot nu toe verschenen artikelen nog te zeer een verkennend karakter om de betekenis van het notariaat nauwkeurig in beeld te kunnen brengen. Zo onderzocht Heersink niet hoe vaak de conflicten in de attestaties tot juridische procedures aanleiding gaven of anderszins met een rechtszaak verbonden waren.³⁴ Overigens had Heersink een groter onderzoek gepland, waarvan de resultaten bij het schrijven van dit boek nog niet bekend waren.

H.W. Roodenburg deed onderzoek naar beledigingen en scheldpartijen in notariële attestaties en insinuaties. Daarbij keek hij niet alleen naar de scheldwoorden zelf, maar ook naar de achtergronden daarvan. Zo ging Roodenburg uitgebreid in op de comparanten en hun rol in de totstandkoming van de getuigenverklaring. Hij wees erop dat ze vaak met een proces in het achterhoofd bepaalde strategieën gebruikten. Het doel was steeds om de opdrachtgever of rekwirant in een kwestie van alle schuld vrij te pleiten en de tegenpartij zwart te maken. Roodenburg duidde dit verschijnsel aan met de term 'erehandel'.³⁵ Dit mechanisme waarbij de eigen goede naam en die van anderen voortdurend wordt gemeten, aangevallen en verdedigd, is te vinden bij meer auteurs, onder meer bij de Duitse historicus M. Dinges. Hij deed onderzoek naar klachten die inwoners van Parijs bij politiecommissarissen indienden.³⁶ Deze leken in een aantal opzichten op attestaties. Ze bevatten verklaringen over gebeurtenissen en ze konden worden gebruikt in een juridisch proces. Een belangrijk verschil was echter dat de politie van Parijs de verklaringen direct uit de mond van de belanghebbende optekende, terwijl het bij notarissen om verklaringen van derden gaat.

D. Helmers gebruikte het notariaat als een van haar bronnen – naast civiele vonnissen – voor de bestudering van scheidingszaken in Amsterdam. Ze bekeek onder andere hoe attestaties werden gebruikt in civiele procedures voor een echtscheiding of een scheiding van tafel en bed. Net als Roodenburg benadrukte ze dat de verhalen in de akten niet weergeven wat er precies is gebeurd. Het gaat om gekleurde verslagen die de rechter moesten overtuigen van het gelijk van één van de partijen. Soms conflicteerden de verklaringen van verschillende getuigen. In die gevallen moest de rechtbank door middel van ondervraging van de betrokkenen onderzoeken welk verhaal het geloofwaardigst was. Helmers heeft, door haar gekozen opzet, alleen aandacht voor de rol van attestaties in rechtszaken. Dat de verklaringen ook als drukk middel konden worden gebruikt om gerechtelijke procedures te voorkomen, blijft daardoor onderbelicht in haar onderzoek.³⁷

33 Heersink, 'Eenakter', 261-271; Idem, 'Zachte woorden', 88-90.

34 Ibidem. Evenmin gaf Heersink aan hoeveel attestaties notarissen opmaakten. Alleen van notarissen op het platteland becijferde hij dat attestaties ongeveer 10% van de protocollen uitmaakten (p. 88).

35 Roodenburg, 'De notaris en de erehandel', 370-375. Leuker, 'Schelmen', 316. Vgl. Dinges, 'Weiblichkeit', 82 (noot 39).

36 Dinges, *Mauermeister*, 270-286; vgl. Garrioch, *Neighbourhood and community*, 11-15.

37 Helmers, *Gescheurde bedden*, 65-76, 341-347.

6.1.3 Onderzoeksopzet

In het navolgende wordt uitgegaan van de protocollen van enkele Leidse notarissen in de periode 1664-1668. Er waren in die tijd zeker dertig notarissen gelijktijdig in Leiden actief, dat wil zeggen dat van hen archieven bewaard zijn gebleven.³⁸ Sommige notarissen oefenden hun beroep maar zelden uit. Zo tekende Matthijs Benninck tussen 1657 en 1669 slechts honderddrieëntwintig akten op, verzameld in één dunne band, terwijl Arendt Joachimsz. Raven jaarlijks twee vuistdikke boeken produceerde die elk zo'n driehonderd stukken bevatten. Op aselecte wijze zijn vier notarissen uitgekozen die gedurende de hele onderzoeksperiode actief waren en per jaar minstens één band vol-schreven. De protocollen moeten bovendien voor de periode 1664-1668 volledig zijn overgeleverd.³⁹ De verkregen notarissen zijn Cornelis Jacobsz. de Haes, Leonardt Jansz. van Overmeer, Arendt Joachimsz. Raven en Pieter Geeraersz. van Tielt. Zij tekenden tussen 1664 en 1668 samen ruim achtenveertighonderd akten op. Van de stukken van semi-processuele aard is een database aangelegd. Deze vormt het uitgangspunt voor de beantwoording van de bovengenoemde onderzoeksvragen.

De vier notarissen van wie de protocollen in de rest van dit hoofdstuk centraal zullen staan, beschikten allen over voldoende vermogen voor een aanslag van de tweehonderdste penning. Arendt Joachimsz. Raven bezat het meest. Zijn vermogen bedroeg vijf jaar na zijn dood nog naar schatting een kleine twintigduizend gulden.⁴⁰ Hij was niet alleen notaris, maar ook een van de drukst bezette procureurs voor de stedelijke vierschaar. Leonardt Jansz. van Overmeer, eveneens procureur, had met zijn twaalfduizend gulden ook een bovengemiddeld groot vermogen. Cornelis Jacobsz. de Haes beschikte over precies de helft daarvan en Pieter Geeraersz. van Tielt had ongeveer tweeduizend gulden aan bezittingen. Beiden hadden voor zover bekend in de periode 1664-1668 geen nevenfuncties. Raven, Van Overmeer, De Haes en Van Tielt woonden in de onderzochte periode in de middeleeuwse wijken van de stad.⁴¹ De Haes was van alle vier het minst actief als notaris. Zijn protocollen bevatten tussen 1664 en 1668 gemiddeld nog geen tachtig akten per jaar. Zijn jaarinkomen beliep zodoende naar schatting zo'n vijfhonderd gulden, ervan uitgaande dat hij voor iedere akte gemiddeld iets meer dan zes gulden in rekening bracht. Raven had een geschat jaarlijks inkomen van vierendertighonderd gulden.

³⁸ In 1583 mochten in Leiden maar 6 notarissen actief zijn. Al snel werd dit voorschrift gewijzigd in 'een seecker getal' (RAL, SAIL, inv.nr. 9, p. 15). Het keurboek van 1658 bevat geen *numerus fixus*, maar in 1665 wordt het getal van 24 genoemd (RAL, SAIL, inv.nr. 23 (23-3-1665)). Vier jaar later wordt dit opgetrokken tot 36 (Idem, inv.nr. 24, p. 85v (21-1-1669)). In de praktijk heeft men zich niet aan deze limiet gehouden. Voor de periode 1664-1668 zijn van zeker 40 notarissen protocollen overgeleverd, onder hen ook notarissen die bijvoorbeeld in 1664 zijn overleden en tot hun dood akten hebben opgetekend of notarissen die pas in 1668 met instrumenteren begonnen. Gemiddeld waren tussen 1664 en 1668 30 notarissen tegelijk actief. Naast deze 30 waren er ook Leidenaren die wel de notarieed voor het Hof van Holland aflegden, maar van wie geen akten zijn overgeleverd (mogelijk omdat ze het ambt nooit uitoefenden). Dit waren er 19 (gerekend vanaf 1628: de notaris die in 1668 het langst werkzaam was, was in 1628 beëdigd). Van hen is niet bekend of ze in 1664 nog leefden of in Leiden verbleven.

³⁹ Aan deze criteria voldeden tussen 1664 en 1668 13 notarissen.

⁴⁰ Slechts 3 notarissen die in de belastingkohieren van 1674 voorkwamen, beschikten over een groter vermogen.

⁴¹ Van Overmeer en Raven hielden kantoor in de oude stadskern, waar de Leidse elite resideerde, en Van Tielt en De Haes in de tweede stadsvergroting in de Haarlemmerstraat. Zie over de sociale status van de Leidse wijken: Peltjes, *Leidse Lusten*, 12; Tjalsma, 'Een karakterisering van Leiden', 41.

De bestudeerde notarissen maakten in de onderzoeksperiode ruwweg dezelfde akten op. Geen van hen legde zich bijvoorbeeld in het bijzonder toe op akten in de familierechtelijke sfeer of juist op contracten.⁴² Natuurlijk waren er onderlinge verschillen. Wanneer nader wordt gekeken naar de akten in de semi-processuele sfeer, valt op dat met name Arendt Joachimsz. Raven licht afwijkt. Hij produceerde in absolute zin de meeste attestaties en andere akten in de derde rubriek, maar in verhouding tot het totaal aantal akten, was hij op dit punt het minst actief. Dat is opvallend, omdat hij ook werkzaam was als procureur en dus de aangewezen persoon lijkt voor akten in de semi-processuele sfeer.

Tabel 6.2 Verdeling van de akten in de semi-processuele sfeer uit de protocollen van Van Tielt, Van Overmeer, De Haes en Raven van de periode 1664-1668 in absolute aantallen en procenten.

Soort akte	Van Tielt		V.Overmeer		De Haes		Raven		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Attestaties	151	92	126	77	64	85	274	90	615	87
Insinuaties en protestaties	7	4	0	0	5	7	11	4	23	3
Interrogaties	0	0	1	<1	0	0	0	0	1	<1
Proc.ad lites	3	2	17	10	2	3	2	<1	24	3
Verzoenings- overeenkomsten	4	2	20	12	4	5	18	6	46	6
Totaal	165	100	164	100	75	100	305	100	709	100
Percentage van alle akten ⁴³		18		21		19		11		15

Bron: RAL, ONA, inv.nr. 904-908, 964-968, 1044-1048 en 774-782.

Bij alle notarissen waren attestaties veruit de meest voorkomende akten in de semi-processuele sfeer. De andere soorten verdwenen daarbij vrijwel in het niet. Sommige subcategorieën kwamen gedurende vijf jaar niet eens in de protocollen voor. Geen enkele notaris maakte in de periode 1664-1668 alle in tabel 6.2 genoemde akten op. Vooral interrogaties waren zeldzaam. Blijkbaar hadden mensen daar betere alternatieven voor. Zo konden interrogaties bijvoorbeeld eenvoudig worden vervangen door de minder omslachtige getuigenverklaringen.⁴⁴ Deze komen als eerste aan bod.

6.2 Attestaties

6.2.1 Introductie

Het laten optekenen van een getuigenverklaring kon een manier zijn om een kwestie op te lossen voordat het tot een proces kwam. Het was in dat geval een dreigement. Met een attestatie in de hand beschikte een rekwirant over bruikbare juridische bewijs-

⁴² Globaal beschouwd was de verhouding: 40% familiesfeer, 45% vermogensfeer en 15% semi-processuele sfeer.

⁴³ Van Tielt: N=905; Van Overmeer: N=766; De Haes: N=390; Raven: N=2783; Totaal: N=4844.

⁴⁴ Gehlen, *Notariële akten*, 175.

middelen met het oog op een rechtszaak.⁴⁵ Maar mensen konden ook een attestatie laten opstellen als ze al in een proces verwickeld waren. Ze probeerden zich dan met behulp van een getuigenverklaring vrij te pleiten of ze onderstreepten er hun zaak juist mee. Het is interessant om na te gaan op welke van deze manieren de verschillende Leidse rekwiranten van de notariële attestaties gebruik maakten. Hiertoe zijn de archieven van de belangrijkste civiele- en strafrechtelijke fora gekoppeld. Het gaat om de vredemakersboeken, de dingboeken, de burenkwestieboeken, de correctieboeken en de vonnisboeken. De correctieboeken bevatten voornamelijk lichte vergrijpen, de vonnisboeken de zwaardere strafzaken. De civielrechtelijke fora worden elders in dit boek nader behandeld.⁴⁶

Uit tabel 6.3 blijkt dat de meeste rekwiranten attestaties gebruikten als waarschuwing met de bedoeling hun zaak buiten de rechtbank te houden. Daarin lijken ze succesvol te zijn geweest. Slechts viereenhalf procent van hen begon alsnog een proces voor de civiele vierschaar, terwijl een nog kleiner percentage na het optekenen van een akte naar het college van vredemakers stapte. Dit komt voor een deel doordat attestaties als juridisch getuigenschrift voornamelijk bruikbaar waren in een proces voor de civiele vierschaar. Voor de vredemakers en schepenmeesters voor burenkwesties moest mondeling worden geprocedeerd. De attestaties die met deze zaken verband hielden, zullen dan ook met het oog op een eventueel later te voeren proces voor de schepenbank zijn gemaakt. In de praktijk werd echter vaak volstaan met een scherp geformuleerde eis en een goede repliek en dupliek.⁴⁷ Het was omslachtig om nog tijdens een rechtszaak attestaties te laten opstellen. Schepenen konden ook zelf getuigen horen.⁴⁸ Bovendien kwamen getuigenverklaringen pas laat aan bod in de procedure voor de civiele vierschaar. In verband met de geloofwaardigheid van de attestaties was het daarom beter om daar niet op te wachten en zo min mogelijk tijd te laten verstrijken tussen een gewraakte gebeurtenis en de schriftelijke weerslag daarvan. In strafrechtelijke procedures speelden attestaties alleen een bescheiden rol bij de verdediging. De schout bediende zich als strafpleiter in de onderzochte periode niet van notariële getuigenverklaringen. In Amsterdam deed hij dat blijkens het werk van Faber wel, zij het dat in de door hem onderzochte gevallen gebruik gemaakt werd van een notaris die tevens secretaris van de schout was.⁴⁹

⁴⁵ Heersink, 'Eenakter', 264-265. In de 18e eeuw kon met behulp van attestaties ook om opsluiting van een familielid dat ongewenst en schadelijk gedrag vertoonde, worden gevraagd. Ook in dat opzicht kon een getuigenverklaring, met eventueel een opsluiting in het vooruitzicht, een dwangmiddel zijn om iemand te corrigeren voordat men een proces begon (vgl. Helmers, *Gescheurde bedden*, 112-151; Spierenburg, 'Financiën en familie-eer', 118-135).

⁴⁶ Voor dit hoofdstuk zijn ook de strafrechtelijke archieven geïnventariseerd omdat notariële attestaties ook in criminele processen een rol konden spelen. Alleen het aantal rekwiranten dat in de gerechtelijke archieven kon worden teruggevonden, is geteld. Wanneer één rekwirant meerdere getuigenverklaringen met betrekking tot dezelfde kwestie liet maken, is deze toch maar één keer meegeteld om vertekening te voorkomen.

⁴⁷ Broers, *Beledigingszaken*, 21.

⁴⁸ Vgl. RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 263v (22-3-1666). Attestaties lijken tijdens het proces partijen niet vaak tot een onderling vergelijk te hebben gebracht. Van de 10 rechtszaken, waarin aantoonbaar tijdens de rechtszitting attestaties zijn opgemaakt, bleven er drie zonder oordeel. Nog eens drie werden naar het Hof van Holland verwezen (waar de attestaties ook hun nut konden bewijzen). In de overige vier zaken spraken de schepenen een vonnis uit. In één zaak is zowel van de eiser als de gedaagde een attestatie gevonden in de onderzochte notariële protocollen.

⁴⁹ Faber, *Strafrechtpleging en criminaliteit*, 102-103.

Tabel 6.3 Aantal rekwiranten dat in civiele en strafrechtelijke bronnen kan worden teruggevonden, uitgedrukt in absolute aantallen en in procenten van het totaal aantal rekwiranten in het notarieel archief (545). Onderzocht zijn de dingboeken van grote zaken, de burenkwestieboeken, de correctieboeken en de criminele vonnisboeken (1664-1668) en de vredemakers (1664).

Soort gerecht. archief	Eerst akte				Eerst proces				Volgorde onbekend			
	Als eiser		Als gedaagde		Als eiser		Als gedaagde		Als eiser		Als gedaagde	
	N	% ⁵⁰	N	% ⁵¹	N	% ⁵²	N	% ⁵³	N	% ⁵⁴	N	% ⁵⁵
Dingboeken	25	4,5	5	0,9	7	1,2	4	0,7	2	0,4	2	0,4
Burenkwesties	0	0,0	1	0,2	0	0,0	0	0,0	0	0,0	0	0,0
Correctieboeken	Nvt	Nvt	1	0,2	Nvt	Nvt	0	0,0	Nvt	Nvt	0	0,0
Vonnisboeken	Nvt	Nvt	1	0,2	Nvt	Nvt	0	0,0	Nvt	Nvt	0	0,0
Totaal	25	4,5	8	1,5	7	1,2	4	0,7	2	0,4	2	0,4
Vredemakers (1664)	3	2,2	1	0,7	5	3,8	3	2,2	0	0,0	0,0	0,0

Bron: RAL, ONA, inv.nr. 904-908, 964-968, 1044-1048 en 774-782; Idem, ORA, inv.nr. 44f, 44g; Idem, ORA 48G; Idem, ORA, 3 (15,16), Idem, ORA, inv. 4 N en O.

Met een attestatie gaf een rekwirant een duidelijk signaal af. Hij liet weten dat hij stevig in zijn schoenen stond en dat er met hem of haar niet te spotten viel. Voor de opponent bleef daarom weinig meer over dan in te binden. Aan de andere kant kon ook de tegenpartij van zijn of haar zaak overtuigd zijn en weigeren om toe te geven. Het stond hem of haar dan vrij om ook naar een notaris te stappen en een attestatie te laten opmaken van zijn of haar versie van het verhaal. Op die manier werden soms over en weer enkele getuigenverklaringen opgesteld. Blevten beide partijen niet bereid zich te verzoenen, dan kon het tot een rechtszaak komen. Zodoende paste de attestatie prima in het systeem van de *Ehrenhandel*, waarbij stedelingen de eigen reputatie voortdurend in de gaten hielden en verdedigden tegen aanvallen van anderen.⁵⁶ Snelheid was daarbij vaak een vereiste. Processen konden lang duren, waren kostbaar en hadden een onvoorspelbare afloop. Het dreigen met een geding was dan een goed alternatief. Veel mensen wilden het, geconfronteerd met een attestatie, niet op een rechtszaak laten aankomen en probeerden zelf, al dan niet met hulp van een bemiddelaar of arbiter, tot een vergelijk te komen of bonden in.⁵⁷ Overigens was een attestatie voor een aantal rekwiranten uit de lagere middengroepen waarschijnlijk het maximaal haalbare in de strijd om de eigen eer. Het geld en de tijd om daadwerkelijk een proces aan te spannen, ontbraken.⁵⁸

⁵⁰ N=545 (groepen erfgenamen, crediteuren etc zijn als één rekwirant geteld), behalve bij de vredemakers. De overlap met het notarieel archief die voor dit college gevonden is, wordt gerelateerd aan de rekwiranten in 1664 (N=132).

⁵¹ Idem.

⁵² Idem.

⁵³ Idem.

⁵⁴ Idem.

⁵⁵ Idem.

⁵⁶ Roodenburg, 'De notaris en de erehandel', 372.

⁵⁷ Zie ook hoofdstuk 1, par. 1.1.1. Vgl. Garnot, 'l'Ampleur', 70,74,75; Castan, 'Arbitration of disputes', 223-226.

⁵⁸ Dat suggereert ook Garrioch voor Parijs (Idem, *Neighbourhood and community*, 45).

De impact van een attestatie was maximaal wanneer deze zo snel mogelijk na een incident werd opgesteld. Voor een rechtsprekend forum was de akte dan het meest betrouwbaar.⁵⁹ Met het oog daarop liet wijnkoper Gerrit Pauw op maandagmiddag dertig augustus 1666 direct een attestatie optekenen naar aanleiding van een vechtpartij eerder die middag waar hij naar zijn oordeel geheel buiten zijn schuld bij betrokken was geraakt.⁶⁰ Zijn alerte reactie was succesvol; tot een rechtszaak kwam het niet. Toch was zo'n snelle gang naar de notaris zeldzaam. De periode tussen een voorval en het opstellen van een attestatie varieerde meestal van enkele dagen tot enkele jaren. Dit kan erop wijzen dat rekwiranten zich eerst op hun strategie beraadden en alle mogelijke reacties overwogen, alvorens ze een notaris inschakelden. Maar vaak ook was er nog een reden voor het laten optekenen van een getuigenverklaring bijgekomen, zoals het ontstaan van een hardnekkige roddel, nieuwe claims, een proces of een aantijging naar aanleiding van een eerder incident. Deze ontbreekt meestal in de attestaties en moet elders worden gevonden, bijvoorbeeld in processtukken.

De meeste getuigen waren buurtbewoners van de rekwirant. Dit ligt voor de hand omdat het leven zich grotendeels op straat of vlak voor de deuropening afspeelde. Men zag en hoorde vrijwel alles van elkaar.⁶¹ Reputaties raakten hoofdzakelijk in het openbaar beschadigd en moesten ook weer *en plein publique* worden hersteld. De buurt speelde zodoende een essentiële rol in de *Ehrenhandel*. Maar getuigen konden ook in eerste instantie beroepsmatig met de rekwirant bekend zijn. Ze waren dan bijvoorbeeld collega, knecht, dienstmaagd, chirurgijn of vroedvrouw, wat overigens niet uitsluit dat ze vaak ook buurtgenoten van de rekwirant waren. Familieleden traden maar heel zelden op als deposanten. Zij waren niet altijd directe getuigen. Bovendien gold voor de rechtbank het getuigenis van bloedverwanten en huisgenoten als onbetrouwbaar, net als dat van gezworen vijanden, eerloze of meinedige lieden, krankzinnigen en minderjarigen. Maar soms laptten notarissen deze richtlijn aan hun laars. Detailonderzoek bij één notaris met betrekking tot de relatie tussen de deposanten en de rekwiranten, brengt het bovenstaande nog eens scherp in beeld:

Tabel 6.4 Aard van de relatie tussen deposanten en rekwiranten in de attestaties die door notaris Cornelis Jacobsz. De Haes tussen 1664 en 1668 werden opgemaakt.

Aard relatie	N	%
Buurtgenoot	72	58
Beroepsrelatie	12	9
Familie	2	2
Niet aangegeven	39	31
Totaal	125	100

Bron: RAL, ONA, inv.nr. 1044-1048.

⁵⁹ Pitlo, *Notarisboeken*, 249.

⁶⁰ RAL, ONA, inv.nr. 779, nr. 475 (30-8-1666).

⁶¹ Hoffmann, 'Social control and the neighborhood', 316-323; Catterall, 'Scots migrant identity', 44,46; Roeck, 'Neighbourhoods', 193-208; Garrioch, *Neighbourhood and community*, 16-21.

Buurtbewoners lijken meestal makkelijk te porren geweest voor het geven van een getuigenis. Ook als een incident waarnaar verwezen werd al jaren geleden was voorgevallen, bleken vaak genoeg getuigen voorhanden, zoals in het geval van Jannetje Andriesd., die naar aanleiding van recente toenaderingspogingen van haar man liet verwijzen naar een officieuze scheiding van tafel en bed van vier jaar geleden. Haar echtgenoot zocht tijdens het proces op zijn beurt steun bij bekenden uit zijn vorige buurt, die zijn deugdzaamheid moesten benadrukken.⁶² Maar het zoeken naar getuigen was niet altijd even gemakkelijk. Zo moesten sommigen echt worden overgehaald. Een vrouw vertelde bijvoorbeeld voor een notaris dat ze van een buurtbewoner maar liefst tweehonderd gulden zou krijgen als ze zou getuigen dat zijn echtgenote, van wie hij van tafel en bed gescheiden was, zich oneerlijk gedroeg.⁶³ Belastingpachter Huijch Cornelisz. van Trooijen wist een keer medeplichtigen van graansmokkel te bewegen tot het afleggen van een belastende getuigenis tegen een sjoemelende molenaar, door hen te beloven af te zien van strafvervolging.⁶⁴ Dergelijke inkijkjes dwingen tot voorzichtigheid bij het reconstrueren van gebeurtenissen aan de hand van attestaties. Maar er zijn meer redenen voor oplettendheid.

Als een rekwirant eenmaal de benodigde getuigen had verzameld, moest hij of zij de zaak uit handen geven. De depositanten deden hun verhaal uiteindelijk buiten zijn of haar aanwezigheid. Het getuigenis kon vloeiend en helder worden gegeven, maar ook met horten en stoten waar geen touw aan vast te knopen viel. In dat laatste geval had de notaris of zijn klerk soms de grootste moeite om van het relaas een overzichtelijk geheel te maken, opgesteld in beschaafd Nederlands. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de grote wirwar van doorhalingen, toevoegingen en verschrijvingen die sommige attestaties te zien geven. Vaak volgde dan na het doorkrassen van een passage een meer gematigde tekst, alsof de getuigen zich door hun verhaal hadden laten meeslepen. Zo had Jacob Crena volgens een drietal getuigen Huijbrecht la Plaes bij nader inzien wel geschopt en geslagen, maar niet aan zijn haren voortgesleept.⁶⁵ Ook is er soms gekrast in de tijdsaanduidingen ten teken dat het gebeuren de depositanten niet meer zo scherp voor de geest stond.⁶⁶ Andere attestaties bevatten tussenvoegingen van allerlei feitjes die de getuigen in eerste instantie blijikbaar waren ontschoten.

De notaris speelde bij dit alles geen louter passieve rol. Hij maakte van een getuigenverklaring een juridisch bruikbare attestatie. Dit deed hij enerzijds door het relaas van kop en staart te voorzien en de verklaring aan de wettelijke vormvereisten te laten voldoen. Anderzijds woog hij de inhoud voortdurend en stelde hij vragen om het verhaal zo goed mogelijk te doorgronden. Het ging er daarbij vaak niet zozeer om de 'waarheid' te achterhalen, maar om het meest waarschijnlijke verhaal op papier te krij-

⁶² RAL, ONA, inv.nr. 1030, nr. 33 (12-2-1665). Vgl. Catterall, 'Scots migrant identity', 48. Zie voor deze zaak ook hoofdstuk 2 par. 2.4.3.

⁶³ Idem, inv.nr. 968, nr. 85 (9-2-1668).

⁶⁴ Idem, inv.nr. 776, nr. 461 (17-12-1665).

⁶⁵ Het is in dit geval overigens niet ondenkbaar dat de vernedering te pijnlijk was voor Huijbrecht. Normaliter werden alleen vrouwen aan hun haren over straat getrokken (RAL, ONA, inv.nr. 776, nr. 19 (22-1-1665)).

⁶⁶ Zie bijvoorbeeld, RAL, ONA, inv.nr. 1047, nr. 29 (10-6-1667).

gen. De bedoeling van de attestatie was immers om duidelijk te maken dat de rekwirant geen schuld had aan een of ander incident of om uit te laten komen dat hij of zij te goeder trouw had gehandeld. Dit kon door zaken ten nadele van de rekwirant selectief te verzwijgen, zijn goede naam te onderstrepen of juist te wijzen op de slechtheid van de tegenpartij. Dit alles maakte de verklaring niet onwaar; ze kon altijd onder ede worden bevestigd. De notaris masseerde alleen de getuigenverklaring in een voor de rekwirant zo gunstig mogelijke vorm. Daar betaalde de rekwirant hem ook voor. Hij of zij had de notaris ingepast in zijn strategie om eerherstel te verkrijgen.⁶⁷

Welke zaken komen in getuigenverklaringen zoal aan de orde? In de eerste plaats alles waar een fatsoenlijk mens niets mee te maken wilde hebben, zoals geweldplegingen, beledigingen, buiten- of voorechtelijk geslachtsverkeer en diefstal.⁶⁸ Ook wanbetalingen, fraude en ruzies over erfenissen kwamen voor. Om in alle akten enig overzicht aan te brengen, zullen deze net als de gegevens uit de eerder besproken kerkenraadsnotulen worden verdeeld in rubrieken. Voor een deel wordt teruggegrepen op dezelfde categorieën als in het vorige hoofdstuk, te weten 'persoonlijke levenswandel' en 'huwelijk en zedelijkheid'. Kerkelijke zaken kwamen echter niet bij de notaris aan de orde, terwijl omgekeerd zakelijke meningsverschillen niet door de kerkenraadsleden besproken werden. Vandaar dat de rubriek 'contracten en afspraken' wordt toegevoegd.⁶⁹ Attestaties konden ook worden gebruikt om bijvoorbeeld te verklaren dat iemand geen besmettelijke ziekte had. Verder toonden leerlingen in bepaalde ambachten met behulp van een getuigenverklaring aan dat ze de verplichte leertijd hadden voltooid. Anderen lieten een attestatie opstellen om aan te geven dat een schip was aangekomen of dat een bepaalde sloot al lang niet meer was uitgebaggerd. Blijkbaar wilden zij bepaalde twijfels die bij een niet nader genoemde partij waren gerezen, wegnemen. De precieze aanleiding is echter niet altijd duidelijk omdat deze niet in de attestaties is opgenomen en een juridisch vervolg vaak ontbreekt. Wellicht lag er een bestaand geschil aan ten grondslag of anticipeerde een rekwirant op toekomstige moeilijkheden. Zo kon iemand met een attestatie in de hand laten zien dat hij in weerwil van allerlei roddels of beledigingen geen builenpest had. Maar een dergelijke verklaring kon ook vereist zijn om ten tijde van een pestepidemie buiten de stad zaken te mogen doen.⁷⁰ Dergelijke niet nader te duiden attestaties zijn opgenomen in een aparte categorie 'overig' en zullen in dit hoofdstuk verder onbesproken blijven.

⁶⁷ Deze praktijk staat haaks op de instructies van de achttiende-eeuwse schrijver van notarisboeken Lybrechts. Hij vond dat notarissen niet alleen het getuigenis van de deposanten hoorde te noteren, maar dit ook moesten onderzoeken om waarheid van leugens te onderscheiden. De notariseed droeg een notaris ook op om geen frauduleuze akten op te stellen (Zie Lybrechts, *Redenerend vertoog over 't notaris ampt*, 213, 214; vgl. de notariseed in: RAL, SAIL, inv. 43, p. 78v). De praktijk was anders (vgl. Roodenburg, 'De notaris en de erehandel', 374-375; Davis, *Fiction in the archives*, 21-23, 111).

⁶⁸ De omschrijving 'het gansche ruige leven der voorvaderen' spreekt in dit verband boekdelen (Pitlo, *Notarisboeken*, 249). Zie ook Gehlen, *Notariële akten*, 166.

⁶⁹ Voor een verdere specificering van de rubrieken: zie hoofdstuk 1, par. 1.2.2 (tabel 1.1). Verklaringen van goed gedrag worden in de rubriek 'persoonlijke levenswandel' geplaatst.

⁷⁰ Noordegraaf & Valk, *De gave Gods*, 147-149. Veel Leidse kooplieden lieten door de burgemeesters een verklaring opstellen dat ze niet aan de pest leden (vgl. RAL, SAIL, inv.nr. 155, bijv. 28-8-1664; 1-9-1664; 3-9-1664; 8-9-1664; 10-9-1664; 12-9-1664; 13-9-1664; 14-9-1664; 15-9-1664; 17-9-1664). Anderen deden dit bij een notaris (vgl. RAL, ONA, inv.nr. 904, nr. 94 (13-8-1664); nr. 99 (26-8-1664)).

Tabel 6.5 Verdeling van de kwesties in de onderzochte notariële attestaties, met tussen haakjes het aantal vervolgatestaties in dezelfde zaak (1664-1668)

Categorie	N	%
Persoonlijke levenswandel	125 (37)	26
Huwelijk en zedelijkheid	29 (13)	6
Contracten en afspraken	162 (31)	34
Overig	164 (54)	34
Totaal	480 (135)	100

Bron: RAL, ONA, inv.nr. 904-908, 964-968, 1044-1048 en 774-782.

Natuurlijk valt op deze indeling het nodige af te dingen. Attestaties worden op deze manier niet naar 'aanleiding' gerubriceerd. Sommige zaken lijken alleen over beledigingen te gaan, terwijl er heel goed een erfrechtelijk geschil of een burenkwestie aan ten grondslag kan liggen. Andere attestaties belanden in de restrubriek, terwijl ze eigenlijk in één van de andere drie categorieën ondergebracht hadden moeten worden. Maar zoals al is aangegeven, kan lang niet voor alle attestaties de toedracht worden achterhaald. Daarom zal veiligheidshalve worden uitgegaan van de feitelijke tekst van een attestatie. Wanneer in bijvoorbeeld processtukken een ander licht op de zaak wordt geworpen, zal dat worden aangegeven.

6.2.2 Persoonlijke levenswandel

Tabel 6.6 Verdeling van de kwesties in de onderzochte attestaties (1664-1668) waarin moeilijkheden op het gebied van de persoonlijke levenswandel naar voren komen, in personen (T), mannen (M) en vrouwen (V), en het aantal zaken (N). Tussen haakjes het aantal vervolgatestaties in deze rubriek.

Categorie	Personen 1664-1668			Tegenpartij			Zaken	
	Rekwirant			M	V	T	N	%
Belediging	49	13	62	46	17	63	58 (11)	46
Geweld	15	5	20	19	1	20	19 (6)	15
Diefstal	1	2	3	1	2	3	3 (2)	2
Fraude	18	1	19	19	2	21	19 (11)	15
Verklaring goed gedrag	16	11	27	Nvt	Nvt	Nvt	26 (7)	21
Totaal	99	32	131	85	22	107	125 (37)	100

Bron: RAL, ONA, inv.nr. 904-908, 964-968, 1044-1048 en 774-782.

Belediging

Een belediging die voor derden was te horen, was bij uitstek een incident waar een rekwirant niet om heen kon. Bijna de helft van alle attestaties op het gebied van de persoonlijke levenswandel had betrekking op beledigingen, al dan niet in combinatie met

geweld. Een goed *getimede* scheldpartij kwam neer op een openbare vernedering. Wie daar niet goed op reageerde, ging over de tong en raakte zijn of haar goede naam kwijt en alles wat daaraan vastzat.⁷¹ Zo ging over turfdrager Philips Thomasz. de Roo in 1666 het verhaal dat hij tijdens zijn werk een keer een zilveren beker gestolen had.⁷² Aanleiding genoeg voor schoolmeester Benjamin om in de kroeg andere turfdragers te vermanen niet meer met Philips samen te werken. De slechte reputatie van Philips zou volgens de schoolmeester alle turfdragers hun goede naam kosten wanneer zij zich niet van hem distantieerden. Een en ander heeft veel weg van het zogeheten ‘vuilverklaren’ of uitsluiten dat ook in de textielsector, bijvoorbeeld bij droogscheerders, gebruikelijk was.⁷³ Overigens toont de attestatie tegelijk aan, dat de redenatie van meester Benjamin in dit geval niet opging. De getuigenverklaring was afkomstig van collega’s van Philips die zich hiermee achter hem schaalden. Ze suggereerden bovendien dat uitsluitend de schoolmeester achter de verspreiding van de geruchten zat.⁷⁴

Een belediging kwam zelden zomaar uit de lucht vallen. Meestal was er het nodige aan vooraf gegaan, maar daar bieden attestaties nauwelijks een betrouwbaar zicht op. Zo blijft de relatie tussen schoolmeester Benjamin en Philips de Roo volstrekt onduidelijk. Soms kunnen de contouren van de toedracht tussen de regels worden gelezen, zoals in het geval van Huijch Cornelisz. van Trooijen. Deze pachter van de kolenaccijns liet een attestatie opmaken nadat hij door een kolenweger was uitgescholden voor een *fielt* [schooier of bedrieger] en een *vagebond* [zwerper, maar ook: schurk of deugniet]. Zelf ging Huijch echter ook niet helemaal vrijuit. Hij had de kolenweger gevraagd waarom hij geen aantekeningen bijhield van zijn metingen, zodoende opzichtig suggererend dat de man zijn werk niet goed deed en mogelijk zelfs fraudeerde. Daarop reageerde de kolenweger als door een wesp gestoken. Al zou Huijch vijfentwintig getuigen oproepen die iets tegen hem hadden, dan nog zouden de beschuldigingen gelogen zijn, aldus de kolenweger. Hij sprak steeds luider, knipte met zijn vingers en klapte in zijn handen, waardoor er veel mensen nieuwsgierig kwamen kijken. Pas toen kwam de kolenweger met zijn welgemikte scheldwoorden die de belastingpachter publiekelijk in zijn hemd deden staan. Of Huijch heeft teruggescholden, vertelt de attestatie niet.⁷⁵

In een andere getuigenverklaring is sprake van een confrontatie tussen Huijch Cornelisz. van Trooijen en bakker Jacobus van Leeuwen. Daarin stelde de belastingpachter zich wél weerbaar op. Deze attestatie werd dan ook niet in opdracht van Huijch opgesteld, maar op orders van de schout, die een onderzoek had ingesteld naar de handel en wandel van Jacobus ten behoeve van een civiele rechtszaak. Het was daarom wellicht minder noodzakelijk de belastingpachter buiten schot te houden. Volgens de opge-

71 Over beledigingen in het vroeg-moderne Europa is inmiddels al veel geschreven. Een bescheiden greep uit het grote aanbod: Backman (red), *Ehrkonzepte*; Dinges, ‘Geschlecht und Ehre’, 171-196; De Waardt, ‘De geschiedenis van de eer’, Roodenburg, ‘Eer en oneer’; Schreiner & Schwerhoff, *Verletzte Ehre*; het themanummer van het *Volkskundig Bulletin* nr. 18 (1992) en de daar genoemde literatuur.

72 Het ging in deze attestatie dus niet om de diefstal zélf als wel om de goede naam van De Roo en zijn collega’s die door het gerucht beschadigd werd.

73 Dekker ‘Arbeidsconflicten’, 73-75.

74 RAL, ONA, inv.nr. 1046, nr. 15 (12-2-1666).

75 Idem, inv.nr. 776, nr. 327 (6-9-1665).

voerde getuigen vroeg de bakker op een avond in juli 1666 Huijch om een niet nader aangeduid betalingsbewijs, maar deze weigerde hem dat te geven. Jacobus beschuldigde hem daarop van corruptie. Na wat vergeefse pogingen om Jacobus uit zijn huis te zetten, greep de belastingpachter tenslotte naar een steekwapen. Daarop schoten de getuigen – zijn vrouw, het dienstmeisje en enkele buurtbewoners – op Huijch toe en hielden hem vast. Jacobus verliet vervolgens smalend het huis.⁷⁶

Laatstgenoemde attestatie beschrijft stap voor stap hoe de confrontatie tussen Huijch en Jacobus steeds hoger oploopt en hoe uiteindelijk Huijch een wapen trok en de buurt moest ingrijpen om de vrede te bewaren. De bakker kreeg de schuld van de escalatie. Hij schoffeerde de belastingpachter in diens eigen huis en noemde hem ook nog met zoveel woorden corrupt. Huijch kon gewoon niet anders dan zijn huis en zijn naam met geweld verdedigen, althans, dat vertelden de getuigen. Enkele maanden ervoor had Huijch een proces tegen Jacobus aangespannen wegens fraude.⁷⁷ Van te voren had hij al vier attestaties laten opmaken bij notaris Raven om de schuld van de bakker aan te tonen.⁷⁸ Jacobus had toen teruggeslagen met twee attestaties bij notaris Van Scharpenbrant. Toen het tot een proces kwam, volgden nog drie notariële getuigenverklaringen van Jacobus. In de akten probeerde de bakker zijn onschuld aan te tonen. Hij liet getuigen onder meer verklaren dat hij zich verre hield van oneerlijke praktijken.⁷⁹ Andere depositanten vertelden dat de administrateur van de molen niet altijd even betrouwbaar was en dat het wel vaker voorkwam dat merkjes op de graanzakken van elkaar afweken.⁸⁰ Het proces kreeg uiteindelijk een open einde. Mogelijk had Jacobus naar aanleiding van de hiervoor beschreven attestatie een schikking getroffen met zowel de schout als de pachter.⁸¹

Wanneer een belediging met geweld gepaard ging, had de rekwirant meestal ook hier volgens getuigenverklaringen geen schuld aan. Het was altijd 'de ander' die met de moeilijkheden begon. Zo ook in het geval van Gillis Marcan en zijn vrouw Dina. Zij hadden, volgens de attestatie zonder enige noemenswaardige redenen, ruzie gekregen met Cornelis Spranger en zijn echtgenote Sara. Sara was daarbij de zomerkeuken van de rekwirant binnengelopen en had daar Dina uitgemaakt voor een 'meinedige caronje', wat letterlijk trouweloos kring betekende, maar waarmee ook bordeelhoudster of hoer kon zijn bedoeld. Ook noemde ze haar een 'duivelin'. Maar daar bleef het niet bij. De vrouw vloog Dina aan en sloeg haar met haar vuisten in haar gezicht. Ondertussen daagde Cornelis Gillis zijn huis uit, hem uitmakend voor 'klein duiveltje' en 'rotte

⁷⁶ Idem, inv.nr. 778, nr. 230 (16-7-1666).

⁷⁷ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 271v (5-3-1666). Op 1 juli 1666 besloten de schepenen de zaak in advies te houden.

⁷⁸ RAL, ONA, inv.nr. 777, nr. 375 (26-9-1665), 449 (7-12-1665), 456 (17-12-1665), 461 (17-12-1665).

⁷⁹ Idem, inv.nr. 1099, nr. 196 (13-1-1666), 195 (15-1-1666).

⁸⁰ Ibidem, nr. 100 (21-6-1666), 99 (21-6-1666) en 97 (24-6-1666). Een teller is 'iemand wiens taak of beroep het is zekere personen of zaken te tellen, in 't bijzonder met 't oog op heffing van rechten'. (WNT).

⁸¹ Helaas bestaan voor Leiden geen zogenaamde 'schoutsrollen', zoals deze in het Amsterdamse gemeentearchief te vinden zijn. Daarin staan onder meer schikkingen vermeld. Vgl. Van de Pol, *Amsterdams Hoerdom*, 241-244; Faber, *Strafrechtpleging en criminaliteit*, 34-36, 265-267; Hovy, 'Schikking in strafzaken', 413-429. Op 5 april 1667 werd Van Trooijen overigens geschorst van het avondmaal wegens faillissement (RAL, KNGK, inv.nr. F1808 (5-4-1667)).

hond'. Tegelijk trommelde hij op de deur van de zomerkeuken.⁸² De aanleiding voor het geschil staat te lezen in twee later opgestelde attestaties. Dina had vernomen dat de dienstmeid van Cornelis aan de Spaanse pokken of syfilis was overleden en dat ze die in Cornelis' huis had opgelopen. Blijkbaar had ze deze roddel verder verspreid en kwamen Cornelis en Sara verhaal halen. Cornelis werd immers in bedekte termen van betrokkenheid beschuldigd. In een van de attestaties voerde Dina de zus van de overleden dienstmeid op als de bron van het verhaal. Daarmee was de zaak kennelijk afgedaan. Tot een proces kwam het in ieder geval niet.⁸³

In de attestaties over beledigingen komen honderdveertien scheldwoorden voor. Deze werden zoveel mogelijk in het openbaar uitgesproken, waardoor de impact het grootst was.⁸⁴ Meer dan de helft van de beledigingen vond op straat plaats. Maar ook de beledigingen die in huis werden geuit, bijna vijftien procent van alle gevallen, waren vaak voor veel burens te horen. Dit blijkt wel uit het aantal deposanten dat hierover verklaringen kon afleggen.⁸⁵ Het publiek was dus meestal groot. Daardoor waren de negatieve gevolgen voor de eer van het slachtoffer navenant.⁸⁶ Toch konden beledigingen volgens D. Garrioch ook een positieve bedoeling hebben. Ze dienden in zijn ogen om opgebouwde spanningen opzettelijk te laten escaleren en interventie door de buurt uit te lokken voordat het tot een rechtszaak zou komen.⁸⁷ In de onderzochte attestaties slaagde deze opzet niet. De geschillen werden inderdaad op de spits gedreven, maar een oplossing door de buurt bleef uit. Een getuigenverklaring was dan een middel om de druk te verhogen. Het is overigens de vraag of de beledigingen die in de notariële attestaties werden aangetroffen tot doel hadden een proces te voorkomen. Een en ander zou een vergaand calculerend vermogen veronderstellen. Impulsief gedrag uit zorg om de eigen reputatie mag niet worden uitgesloten.⁸⁸

De gebruikte scheldwoorden waren over het algemeen vaag en verwezen slechts naar onaanvaardbaar gedrag in het algemeen. Hierdoor lijken het vaak willekeurige uitingen van kwaadheid en minachting. Zo maakte turfdrager Pieter Burger zijn collega Jan van Noot achterenvolgens uit voor 'schelm', 'flikflooiër' [praatjesmaker], 'guit' [leegloper of schooiër] en 'korfdrager' [verklikker of aanbrenger]. Toch waren de woorden van een scheldkanonnade zelden zomaar gekozen.⁸⁹ Pieter had bij een klant geweigerd om turf naar diens zolder te dragen, terwijl Jan daar wel toe bereid was. Jan was dus zijn collega afgevallen en wekte de indruk het werk van Pieter af te willen pakken.⁹⁰

82 RAL, ONA, inv.nr. 778, nr. 30 (31-1-1666). Cornelis Gillis maakte lawaai, mobiliseerde de buurt en dwong zo zijn tegenstrever om te reageren. Merk op dat de deur van een huis beschouwd werd als een verlengstuk van de bewoner. Het bewerken van de deur was dan een indirecte manier om de bewoner te treffen. Vgl. Dinges, *Maurermeister*, 316.

83 Idem, nr. 43 (9-2-1666); inv.nr. 779, nr. 468 (8-2-1666).

84 Van de zeventenveertig beledigingszaken (dus inclusief die uiteindelijk met geweld gepaard gingen) vonden er 39 op straat plaats, 14 in huis, 4 in de kroeg en 2 onder werktijd in bedrijven. In 18 attestaties bleef de plek des onheils ongenoemd.

85 Het aantal deposanten dat inzake belediging een verklaring aflegde lag 25% hoger dan het gemiddelde van alle categorieën (gemiddeld was 1,97 deposanten per attestatie; bij beledigingen was dat 2,45).

86 Broers, *Beledigingszaken*, 90,220; Roodenburg, 'De notaris en de erehandel', 378-380; Van de Pol, 'Prostitutie', 183.

87 Garrioch, 'Verbal insults', 115-116. Vgl. Leuker, 'Schelmen', 324-325.

88 Vgl. Dinges, *Maurermeister*, 350.

89 Vgl. Idem, 230.

90 RAL, ONA, inv.nr. 964, nr. 18 (7-2-1664).

De tautologisch gebruikte beschimpingen benadrukten Pieters minachting voor Jan en zetten de verdachtmakingen kracht bij. De turfdrager sloot bovendien aan bij de gangbare traditie om mannen te beschuldigen van professioneel wangedrag. De meest gebruikte scheldwoorden aan hun adres waren 'schelm' en 'dief'.⁹¹ Varianten als 'fielt' en 'guit' hadden dezelfde betekenis. Dergelijke woorden trokken iemands kredietwaardigheid in twijfel en konden zodoende zijn reputatie schaden. Ook de uitdrukking 'vagebond' duidde in die richting. Hieraan zat bovendien het aspect van financieel onvermogen. Slechts in een enkel geval werden mannen direct in hun seksuele eerbaarheid aangetast. De term 'hoerenwaard' trok de kuisheid van iemands vrouw in twijfel. Deze vormde zodoende een andere component van de mannelijke eer. 'Hoerenjager' verwees naar overspelig gedrag van de man zelf.⁹²

Tabel 6.7 Veel gebruikte scheldwoorden tegen mannen in de attestaties van vier Leidse notarissen (1664-1668). Opgenomen zijn woorden die meer dan twee keer gebezigd werden in de onderzochte getuigenverklaringen.

Scheldwoord	N	Scheldwoord	N
Dief	19	Fielt	2
Schelm	16	Varken	2
Guit	5	Hoerenwaard	2
Duivel	5	Hoerenjager	2
Hond(svot)	3	Verrader	2
Vagebond	3	Waal	2

Bron: RAL, ONA, inv.nr. 904-908, 964-968, 1044-1048 en 774-782.

Opvallend is dat men in beledigingen zelden of nooit naar lichamelijke gebreken of bepaalde bijzondere fysieke kenmerken verwees. Deze hadden blijkbaar geen grote invloed op iemands eer. Schimpscheuten die naar een ontsiering of een handicap verwezen, vielen bovendien moeilijk te ontkrachten. Het ging bij beledigingen zodoende om iemands moraal, niet zozeer om het uiterlijk.⁹³ Het scheldwoord 'varken' moet ook in dit licht worden gezien. Een varken symboliseerde luiheid, maar ook morsigheid en onzindelijkheid.⁹⁴ Vaak verwees het woord naar dronkenschap en daarmee op het onvermogen tot werken. 'Waal' duidde op een nukkig persoon, die boers en moeilijk in de omgang was. Volgens de *Nederlandse Spectator* stond het begrip in Leiden zelfs voor alle fouten en gebreken die iemand verachtelijk of bespottelijk maakten.⁹⁵

⁹¹ Zie onder meer Broers, *Beledigingszaken*, 144-151 (m.n. 147,148); Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 180,188; Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 67-75; Roodenburg, 'Eer en oneer', 132-135.

⁹² Gowing vond in Londen geen seksueel getinte scheldwoorden voor mannen (Gowing, *Language, power and the law*, 30).

⁹³ Spierenburg, 'Masculinity', 6. Vgl. echter Walz, *Hexenglaube und magische Kommunikation*, 431.

⁹⁴ Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 71.

⁹⁵ Anonymus, 'Nescio', 27.

Tabel 6.8 Veel gebruikte scheldwoorden tegen vrouwen in de attestaties van vier Leidse notarissen (1664-1668). Opgenomen zijn woorden die meer dan twee keer bezigd werden in de onderzochte getuigenverklaringen.

Scheldwoord	N	Scheldwoord	N
Hoer	17	Caronje	2
Hoerenwaardin	3	Toveres	2

Bron: RAL, ONA, inv.nr. 904-908, 964-968, 1044-1048 en 774-782.

De variatie in het beledigen van vrouwen was minder groot. Het meest gebruikte scheldwoord was 'hoer', al dan niet in combinaties als 'dronken hoer', 'bankroetierse hoer' of 'dubbele hoer'. Ook 'caronje' had de betekenis van 'hoer'. Met deze beschimpingen werd de goede naam van de vrouw, uitgedrukt in haar seksuele betrouwbaarheid, in twijfel getrokken.⁹⁶ Een enkele keer werden vrouwen voor 'toveres' uitgemaakt. Toveressen waren het tegenovergestelde van goede moeders. Volgens de gangbare opvattingen aten ze kinderen, vergiftigden ze oogsten en maakten ze andere vrouwen onvruchtbaar. Het woord 'toveres' had vaak betrekking op oude vrouwen; jonge vrouwen werden doorgaans voor 'hoer' uitgemaakt.⁹⁷ Inderdaad was weduwe Jannetje Teljeur al op leeftijd toen ze op drie augustus 1664 door Jacob Hetgen 'toveres' werd genoemd.⁹⁸ Haar dochter zou een 'hoer' zijn en hoerenkinderen hebben. De aangevoerde reden voor deze beschimping was dat Jannetje Jacob nog zeshonderd gulden schuldig was en dat bedrag kennelijk niet op dat moment wilde terugbetalen.⁹⁹ Ene Pieter schold een andere weduwe voor 'toveres' uit omdat ze iemand toestemming had gegeven om in een sloot tussen haar bedrijf en dat van zijn baas te vissen. In beide gevallen had het gebruikte scheldwoord 'toveres' geen duidelijk verband met de beschreven aanleiding. Het woord duidt daarom vermoedelijk net als 'hoer' op het vertonen van onfatsoenlijk vrouwelijk gedrag in het algemeen. Overigens waren deze getuigenverklaringen in opdracht van de weduwen opgesteld. Hierdoor kan niet goed worden uitgemaakt of er inderdaad geen verdenkingen van toverij in het spel waren.¹⁰⁰

Beledigingen konden eveneens non-verbaal worden geuit. Een deurwaarder stak bijvoorbeeld zijn tong uit tegen *doctor medicinae* Jehu Waart toen hij de medicus insinuerend vroeg hoeveel meisjes hij had.¹⁰¹ Hij beschuldigde Jehu er impliciet van een hoerenwaard en daarmee eerloos te zijn. De tong duidde op een spottende afkeer daar-

⁹⁶ Zie onder meer: Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 186-188; Idem, *Maurermeister*, 240-246; Gowing, 'Language, power and the law', 29; Roodenburg, 'Eer en oneer', 132-135; Van de Pol, 'Prostitutie', 190; Garrioch, 'Verbal insults', 112.

⁹⁷ Spierenburg, *De verbroken betovering*, 133. Een combinatie van 'hoer' en 'toveres' kwam ook voor in scheldpartijen (De Blécourt & Peereboom, 'Betichting en vermaning', 115).

⁹⁸ Haar precieze leeftijd is niet meer te achterhalen, maar ze trouwde in 1622. Bij een gemiddelde huwelijksleeftijd van 25 jaar, zou ze dus de vijfenzestig inmiddels gepasseerd kunnen zijn.

⁹⁹ RAL, ONA, inv.nr. 904, nr. 87 (3-8-1664).

¹⁰⁰ Gijswijt-Hofstra benadrukt dat het woord toveres in de loop van de zeventiende eeuw steeds meer een algemene negatieve lading kreeg en minder direct verwees naar iemands vermeende vermogen tot toveren (Gijswijt-Hofstra, 'Hoofdlijnen en interpretaties', 256-279).

¹⁰¹ RAL, ONA, inv.nr. 776, nr. 182 (28-5-1665).

voor.¹⁰² De zoon van Jan le Koer stak eveneens zijn tong uit, maar liet daarbij ook nog zijn achterwerk zien. Slachtoffer van deze beschimping was Jacob Wiers die volgens een attestatie hard was uitgevallen tegen de hond van Jan toen deze een van zijn kalloenen probeerde te verschalken.¹⁰³ De actie van de zoon diende om de eerloosheid van Jacob te benadrukken. Het onderlichaam gold als symbool van schande en schaamte.¹⁰⁴ Een ander voorbeeld van non-verbale belediging kwam van Sara de Witte. Zij vroeg enkele jongens en meisjes de ramen van brandewijnverkoopster Catharijna Hemansd. in te gooien en burengerucht te maken. Wat ze precies tegen de vrouw had, is niet bekend. Volgens de getuigen zei ze dat de brandewijnverkoopster of haar dochter haar te schande had gemaakt. De kinderen durfden niet op haar verzoek in te gaan uit angst om thuis straf te krijgen en vertelden alles aan hun moeders. Daarop vroeg Sara ook hen of ze Catharijna eens flink wilden uitmaken voor alles wat mooi en lelijk was. De moeders bedankten echter en brachten Catharijna op de hoogte, die uiteindelijk de attestatie liet opstellen.¹⁰⁵

Mannen lieten vaker een attestatie naar aanleiding van een belediging opstellen dan vrouwen. Zowel de daders als de slachtoffers in de getuigenverklaringen waren overwegend mannelijk. Vandaar ook dat in iets meer dan de helft van de attestaties sprake was van een mannelijke rekwirant en een mannelijke dader.¹⁰⁶ Wat minder vaak, in vijftienvijftig procent van de gevallen, stond een mannelijke rekwirant tegenover een vrouwelijke dader. In dertien procent van de attestaties waarin beledigingen centraal staan, werd een vrouwelijke rekwirant belaagd door een man en in negen procent door een vrouw. De cijfers zijn opmerkelijk. In kluchten en blijspelen waren het hoofdzakelijk de vrouwen die zich bezighielden met beledigingen, schelden en roddelen.¹⁰⁷ Zij lijken dus ondervertegenwoordigd in de cijfers van tabel 6.6. Mannen wisten beter de weg naar de notaris te vinden. Vrouwen betaalden hun tegenstanders bij een belediging veeleer met gelijke munt terug.¹⁰⁸ Overigens kan hier nog worden opgemerkt dat in bijna een kwart van de attestaties die in opdracht van een mannelijke rekwirant waren opgesteld ook sprake is van beledigingen aan het adres van zijn vrouw. Dit is enerzijds een teken dat aantasting van de vrouweneer ook de reputatie van de man raakte. Anderzijds geeft het aan dat vrouwen over het algemeen hun eer in geval van een juridische procedure of de voorbereiding daarop door hun man lieten vertegenwoordi-

102 Zoals al is opgemerkt was de eer van de man afhankelijk van de kuisheid van zijn vrouw. Mannen die met prostitutie te maken hadden, bezaten geen eer. Vgl. Van de Pol, 'Prostitutie en de Amsterdamse burgerij', 203.

103 RAL, ONA, inv.nr. 780, nr. 199 (30-6-1667).

104 Van de Pol, 'Prostitutie', 185. Vgl. Dinges, *Der Mauremeister*, 379-382.

105 RAL, ONA, inv.nr. 778, inv.nr. 101 (31-3-1666); idem, invr. 779, inv.nr. 463 (15-3-1666). Waarschijnlijk meende Sara dat Catharijna haar nog geld schuldig was. In de dingboeken is sprake van een 'oppositie so van gijseling als executie' van Catharijna uit dezelfde periode. Gedaagde is notaris en procureur Cornelis Berendrecht die mogelijk niet namens zichzelf, maar als procureur van een ander optrad (RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 271 (23-3-1666)). Daarnaast kan er nog iets anders hebben gespeeld. Het ingooien van ramen bij vrouwen was in Londen een symbolische daad om aan te geven dat zij een bordeel dreven (Gowing, 'Language, power and the law', 32).

106 Namelijk in 52% van de gevallen.

107 Zie voor deze rol van vrouwen in de buurt o.m. Dekker, 'Women in revolt', 349. Zie verder Leuker, 'Schelmen', 333.

108 De situatie in Amsterdam was op dit punt niet veel anders: zie Roodenburg, 'De notaris en de erehandel', 374. Dinges constateert iets dergelijks voor Parijs (Idem, *Mauremeister*, 371-373). Vgl. Leuker, 'Schelmen', 333.

gen.¹⁰⁹ Dit verklaart tegelijk het hoge aantal weduwen onder de rekwiranten, namelijk bijna tien procent. Zij hadden geen man meer die voor hen een proces kon aanspannen en moesten dus zelf stappen in die richting ondernemen.

De rekwiranten van wie het beroep bekend is, vormden een gemêleerd gezelschap van nauwelijks vermogende turfdragers en lakenwerkers tot en met geëdele brouwers en universitair geschoolde artsen. Hetzelfde kan worden gezegd van hun opponenten. Veruit het grootste deel behoorde echter tot de middenklasse en was economisch zelfstandig.¹¹⁰ De betrokkenen waren voor hun klandizie afhankelijk van de buurt en daarmee van hun reputatie onder buurtbewoners. Zij hadden er het meeste baat bij om hun eer desnoods tot het uiterste te verdedigen. De juridische weg werd blijkbaar door hen de meest zinvolle geacht. Het duel als oplossing was weinig populair – behalve onder studenten – en het vechten met messen gold vooral als een gebruik onder de laagste sociale klassen waarmee zij niet geïdentificeerd wensten te worden.¹¹¹ Verder bevonden zich onder de rekwiranten een zevental studenten. Zij waren mondig, vermogend en goed bekend met het juridische systeem. Dat is te zien aan het feit dat zij geregeld meer dan één attestatie naar aanleiding van een incident lieten opstellen. Geen van hen is overigens terug te vinden in het archief van de Leidse academische vierschaar, de jurisdictie waaronder zij kort na de oprichting van de universiteit vielen.¹¹²

Geweld

Geweld aan personen had vaak de vorm van een non-verbale belediging, ook al was van een begeleidende scheldpartij geen sprake. Het beschadigen van iemands lichaam deed evengoed afbreuk aan zijn of haar reputatie.¹¹³ Daarbij ging het niet uitsluitend om het slaan, schoppen of steken van personen. Ook geweld tegen accessoires als hoeden, pruiken en sjaals kwam voor. Deze voorwerpen waren nauw verbonden met het lichaam en hadden daardoor een symbolische waarde. Ze representeerden iemands hele persoon. Niet toevallig was vaak het hoofd het mikpunt. Dit lichaamsdeel was goed zichtbaar, makkelijk te raken, vitaal en stond symbool voor iemands hele per-

109 Dat moesten ze ook volgens de gangbare normen. Vgl. Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands regt*, I,3; De Groot, *Inleidinge*, I,3,8. Merk op dat Van Aert in haar artikel over de juridische handelingsbekwaamheid van vrouwen allerlei notariële akten bestudeert, behalve attestaties (Van Aert, 'Tussen norm en praktijk', 34-37).

110 Van 62% van de rekwiranten in deze categorie is het beroep bekend, bij hun opponenten ligt dit percentage lager, namelijk op 39%. Onder de rekwiranten bevonden zich 3 bakkers, 3 loodgieters, 2 turfdragers, 2 brouwers, 2 *doctores medicinae*, 2 lakenbereiders, 2 lakenwerkers, een lakenknecht, een bleekster, een bouwman, een brandewijnverkoper, een chirurgijn, een cipier van het Gravensteen, een garentwijnder, een greinreder, belastingpachter, korenkoper, een portier, een timmerman, een voetvolder, een waagmeester en een wijnkoopster. De opponenten bestonden voor zover kon worden nagegaan uit 2 bakkers, 2 loodgieters, 2 bleekersknechten, 2 wagenmakers, 2 metselaars, een bode, een brouwer, een deurwaarder, een herbergier, een hoedenmaker, een huidenvetter, een kolenweger, een koopman, een kuiper, een lakenknecht, een schipper, een turfdrager, een schoolmeester en een voller.

111 Spierenburg, 'Knife fighting', 107.

112 Nationaal Archief, Vierschaar der universiteit te Leiden (3.03.06), inv.nr. 10-24, civiele dingboeken; met dank aan Martine Zoeteman voor het ter beschikking stellen van haar naamsindex op het archief van de academische vierschaar Leiden die zij heeft aangelegd ten behoeve van haar dissertatie over de Leidse studenten 1575-1812.

113 Spierenburg, 'Knife fighting', 116. Dit werd in contemporaine rechtsgeleerde literatuur ook wel als feitelijke belediging aangeduid (Broers, *Beledigingszaken*, 72,82).

soon.¹¹⁴ Mannen kregen daarom nogal eens klappen tegen het hoofd en vrouwen werden vaak rond de ogen gekrabd.¹¹⁵ Het zogeheten ‘beksnijden’, het met een mes de mondhoek van een tegenstander tot in de wang opensnijden, kon in de onderzochte attestaties niet worden teruggevonden.¹¹⁶

Mannen gingen vooral met mannen op de vuist en vrouwen met vrouwen.¹¹⁷ Mannen werden geacht zichzelf en hun vrouwen te verdedigen. Zij mochten andermans vrouwen niet slaan en lieten dat dus over aan hun echtgenotes.¹¹⁸ Geweld van vrouwen tegen mannen was evenmin gebruikelijk. In de protocollen staan maar enkele voorbeelden. Maria Thonis bijvoorbeeld viel op een zekere dag, zonder duidelijke aanleiding, Mouring Pietersz. van der Aa aan en sloeg hem de deur uit.¹¹⁹ Daarmee beschadigde Maria vooral haar eigen reputatie. Zulk gedrag paste niet bij een vrouw. Dat Mouring niet had teruggeslagen sierde hem alleen maar. Het werd ook nadrukkelijk in de attestatie opgenomen.¹²⁰ Alleen de vrouw van wijnkoper Gerrit Kamper kreeg de nodige klappen van twee niet nader genoemde deurwaarders toen ze in oktober 1664 om acht uur ’s avonds met een fles wijn over straat liep. De heren rukten haar het schortkleed van het lijf en zeiden: ‘Komt u hoer, wij weten nu weg met u’. Naar de motieven van de heren moet weliswaar worden gegist, maar zeker is dat het gedrag van de vrouw aanstootgevend en verdacht was.¹²¹ Gerrit Kamper had dan ook vier attestaties nodig om uit te leggen waarom zijn vrouw zich op dat tijdstip zonder zijn gezelschap met een kan wijn op straat had begeven.¹²²

Gewelddadigheden werden veruit het meest door mannen bedreven. In vijf procent van de getuigenverklaringen in de categorieën ‘geweld’ was sprake van handtastelijkheden door vrouwen. Het geweld was bovendien zoals al is opgemerkt vrijwel altijd tegen mannen gericht. Maar vijf rekwiranten waren vrouw. Eén van hen was weduwe, één vrijgezel en drie waren gehuwd. Het ging daarbij net als in de rubriek ‘beledigingen’ niet om representanten van de rafelrand van de Leidse samenleving – die lieten geen attestatie opstellen – maar om economisch zelfstandige personen uit de middenklassen. Van iets meer dan de helft van de betrokken rekwiranten staat het beroep in de attestaties vermeld. De ‘tegenspelers’ zijn nog wat kariger omschreven.¹²³ Net als bij de categorie ‘beledigingen’ waren studenten ruim vertegenwoordigd onder de rekwiran-

¹¹⁴ Dinges, *Maurermeister*, 342.

¹¹⁵ Bv. RAL, ONA, inv.nr. 1044, nr. 27 (17-4-1664).

¹¹⁶ Wel is sprake van (dreigen met) beksnijden in een attestatie in de protocollen van een andere notaris (RAL, ONA, inv.nr. 986, nr. 76 (20-6-1667)). Vgl. Van de Pol, ‘Prostitutie’, 197.

¹¹⁷ Vgl. Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*, 81.

¹¹⁸ Spierenburg, ‘Knife fighting’, 117-118; Dinges, *Maurermeister*, 372-373.

¹¹⁹ RAL, ONA, inv.nr. 1048, nr. 88 (30-11-1668).

¹²⁰ Vgl. Dinges, *Maurermeister*, 371.

¹²¹ Vgl. Dinges, ‘Geschlecht und Ehre’, 183-184. Zie ook Tlusty, ‘Crossing gender boundaries’, 185-197.

¹²² RAL, ONA, inv.nr. 775, nr. 477 (6-10-1664), 483 (8-10-1664), 488 (4-10-1664), 490 (11-10-1664). Kamper liet getuigen verklaren dat zijn woonhuis en zijn winkel zich op twee verschillende locaties in de stad bevonden en dat zijn vrouw tweemaal daags de winkel verliet om thuis haar kinderen van eten en drinken te voorzien. Vgl. Dinges, ‘Geschlecht und Ehre’, 184.

¹²³ Van hen was van 47% het beroep bekend.

ten en de tegenspelers. De studenten die van geweld werden beschuldigd, bleven overigens naamloos en konden daardoor niet in andere archieven worden nagekeken.¹²⁴

Diefstal

De subcategorie 'diefstal' is beperkt van omvang. Het vergrijp was in eerste instantie ook geen geschikte zaak voor de civiele rechter. Gedupeerden stapten daarom eerder naar de schout dan naar de notaris. De onderzochte protocollen bevatten maar vijf attestaties die met diefstal te maken hebben. De aanleiding voor het laten opstellen van de getuigenverklaringen is vaak niet duidelijk. Ze zijn geen van allen uitgemond in een proces. Alleen de aanleiding voor de attestatie van Anthonij Jansz. van der Heijde is vrij helder. Hij liet getuigen verklaren dat hij een zwart lakenkleed bij een niet nader genoemde kleermakersgezel korter had laten maken. Deze zou het kleed daarbij op zo'n manier hebben beschadigd dat hij zijn werk opnieuw moest doen. Niet lang daarna gaf de rekwirant hem een herkansing, want hij gaf ook een zwart greinen rok bij de gezel in bewerking. Vervolgens ging de kleermaker-in-opleiding er vandoor met zowel de lap als de rok.¹²⁵ De attestatie diende dus om de rekwirant van het ruïneren van het kleed vrij te pleiten. Niet hij maar de gezel had slecht werk geleverd. De lap was bovendien buiten schuld van de rekwirant verdwenen, aldus de getuigen.

In de zaken in deze rubriek was sprake van onverwachte onbetrouwbaarheid. Van bedelaars en ander gespuis kon zulk gedrag misschien worden voorzien, niet van gewone burgers of inwoners. Die hoorden recht door zee te zijn. Een dergelijke verwachting vloeide voort uit de afhankelijkheidsrelaties tussen stedelingen in het algemeen en buurtbewoners in het bijzonder. Stadsbewoners in de vroegmoderne periode waren in het dagelijks leven vaak in veel dingen aangewezen op wederzijdse hulp, met name in de eigen buurt.¹²⁶ De al maar groeiende woonomgeving maakte dat dit gemeenschapsleven niet zozeer gebaseerd kon worden op een jarenlange bekendheid met elkaar, maar op het dagelijkse gedrag van mensen en de betrekkingen die zij onderhielden. Vandaar dat het de rekwiranten er alles aan gelegen was om zich van oneerlijke lieden te distantiëren. Deden zij dat onvoldoende, dan konden zij zelf ook als onbetrouwbaar bekend komen te staan en dat was funest voor de eigen reputatie. Eer was immers vooral een zaak van waarneming en toeschrijving door anderen.¹²⁷

Fraude

In de categorie 'fraude' ging het voor een belangrijk deel om het ontduiken van accijnzen door ondernemers. Het aantal belastingpachters onder de rekwiranten was hoog.

¹²⁴ Het ging bij de rekwiranten om 3 studenten, 3 wijnkopers, 2 *doctores medicinae*, een herbergier, een lakenbereider, een schippersknecht, steenhouwer, viskoper en een vleeshouwer. De tegenspelers bestonden uit 4 studenten, 2 deurwaarders, 2 kooplieden, een bakker, een brandewijnverkoper, een *doctor medicinae* en een zilversmid.

¹²⁵ RAL, ONA, inv.nr. 905, nr. 36 (24-3-1665).

¹²⁶ Vgl. onder meer Roeck, 'Neighbourhoods', 195, 196; Münch, 'Kirchenzucht und Nachbarschaft', 19.

¹²⁷ Voorwaarde was wel dat het gedrag van de betrokken 'discutabele' lieden door voldoende mensen afgekeurd werd. Zie het eerder genoemde geval van de turfdragers die volgens een schoolmeester een collega moesten mijden vanwege diens slechte reputatie. De turfdragers dachten daar anders over. De verdenkingen bleken uiteindelijk alleen bij de schoolmeester te bestaan (zie noot 74).

Zij hadden voor veel geld hun aanstelling gekocht en moesten leven van de winsten op de pachtsommen.¹²⁸ Bij vermoedens van zwarte handel, kwamen ze in het geweer. Zo ook Huijch Cornelisz. van Trooijen die in zijn eerder genoemde strijd tegen de smokkelpraktijken van bakker Jacobus van Leeuwen in 1665 en 1666 maar liefst acht attestaties liet optekenen. Huich had ontdekt dat Jacob bij een molen 's nachts zakken graan liet malen zonder dat deze in het tellersboek werden geregistreerd.¹²⁹ Huichs collega was een jaar eerder op een andere molen een soort gelijke fraude op het spoor gekomen. Hij volstond met één attestatie. Als bewijs van zijn gelijk voerde hij de teller van de molen op die de fraude aan hem had doorverteld en die door twee molenaarsknechten voor een 'kraaijer' [verklikker] en een 'schelm' was uitgescholden. De fraudeurs hadden de teller bovendien laten weten dat ze de pachter het werk onmogelijk zouden maken, hoeveel controleurs hij ook zou sturen.¹³⁰ Of de molenaarsknechten succes hadden met hun dreigement, is onduidelijk. In ieder geval zag de pachter af van een proces.

De meeste rekwiranten wilden met hun attestaties fraude aan de kaak stellen. Maar in een paar gevallen was de rekwirant zelf van gesjoemel beschuldigd en probeerde hij met behulp van getuigen die aantijging te ontcrachten. Zijn eer was immers in het geding. Was er bij het niet betalen van schulden nog het vermoeden van mogelijk oneerlijk gedrag, bij fraude waren de verdenkingen ernstiger en was een attestatie zeker op zijn plaats. Zo liet koopman Steven Bartholomeusz. Stul zijn collega Lodewijck Brugman verklaren dat hij per ongeluk enkele balen wol was vergeten aan te geven aan belastinginner Cors Maeswijck. Want precies toen de impostmeester bij hem wegging, herinnerde hij zich ineens dat hij nog enkele balen wol had waar Cors nog niets van wist. Met Lodewijck sprak Steven toen af dat hij naar de belastingpachter toe zou gaan om hem de misser op te biechten. Lodewijck meende dat het dan wel goed zou komen. Maar gezien de attestatie bleek dit ijdele hoop. Mogelijk dat het na de gang naar de notaris toch nog goed kwam tussen beide heren; van een proces tussen hen kon niets worden gevonden.¹³¹

Net als bij alle voorgaande categorieën is ook hier het overgrote deel van de rekwiranten man. Meer dan de helft van hen was belastingpachter. Het andere deel bestond uit een verzameling van zelfstandige beroepen, te weten een loodgieter, twee schippers, een bakker, een brandewijnverkoper, een advocaat en een koopman. De vrouwelijke rekwirant was weduwe. De tegenspelers van de rekwiranten waren eveneens hoofdzakelijk mannen. Zij hadden bovendien vergelijkbare beroepen, zij het dat van de opponenten er maar één belastingpachter was.¹³² Onder de vrouwen bevond zich één ongetrouwde dienstmaagd, de andere kon niet nader worden getraceerd.

¹²⁸ Van Deursen, *Kopergeld*, 200-209; Dekker, 'Corruptie', 118; Idem, 'Wij willen al den duijvel aff hebben', 35.

¹²⁹ RAL, ONA, inv.nr. 1045, nr. 33,34 (21-9-1665); Idem, inv.nr. 777, nr. 438 (12-11-1665), 440 (3-12-1665), 449 (7-12-1665), 456 (17-12-1665), 461 (17-12-1665); Idem, inv.nr. 778, nr. 225 (6-7-1666).

¹³⁰ RAL, ONA, inv.nr. 774, nr. 108 (6-3-1664).

¹³¹ RAL, ONA, inv.nr. 965, nr. 142 (18-12-1665). Het ging Stul onder meer om enkele balen die direct aan verver Jan Pouwelsz. de Hoop waren geleverd (vgl. *Ibidem*, nr. 120 (5-11-1665), 121 (5-11-1665)).

¹³² Aangetroffen werden een bakker, een droogscheerder, een molenaarsknecht, twee schippers, een schippersknecht, een vleeshouwer en twee brandewijnverkopers.

Verklaring van goed gedrag

Wanneer rekwiranten zich wilden distantiëren van een of andere aantijging aan hun adres, volstonden de meesten met een attestatie waarin zij getuigen een andere visie op het gebeuren lieten geven. Hieruit moest blijken dat ze niet gefraudeerd hadden, geen aanleiding hadden gegeven voor een scheld- of vechtpartij, etc. Niet zij, maar anderen droegen schuld. Rekwiranten konden het echter ook over een andere boeg gooien. Ze lieten dan door de depositanten juist hun goede naam benadrukken om aan te geven dat zij als eerlijke lieden helemaal niets met de beschuldiging te maken konden hebben. Zo probeerde koopman Leendert Otten van Stipriaen aan te tonen dat hij geen schulden meer had bij weduwe Tanneke Schellings. In een tweetal attestaties voerde hij getuigen op die verklaarden dat de weduwe haar boeken slecht bijhield. Een derde getuigenverklaring diende echter om aan te tonen dat Leendert een rechtschapen man was. Buren van de koopman deelden daarin mee dat zij nog nooit iets van hem hadden gezien of gehoord dat niet van een getrouw en eerlijk burger verwacht mocht worden.¹³³ In deze attestatie ontbrak de financiële aanleiding en de figuur van de schuldeisende weduwe; het ging vooral om de eer van de koopman.

De meeste verklaringen van goed gedrag hebben een minder duidelijk karakter. Dit komt omdat begeleidende attestaties waarin enig zicht op de zaak wordt geboden ontbreken en de getuigenverklaring zelf geen enkele achtergrond bevat. Hierdoor is het niet duidelijk of sprake is van een welwillende buur die voor de rekwirant zijn hand in het vuur wil steken of van iets anders. Wat te denken van een groep Leidenaren die buiten de Koepoort woonde en die in een attestatie vastlegde dat de portier van die stadspoort nog nooit zó dronken was geweest dat hij zijn werk niet kon doen.¹³⁴ Een ander voorbeeld is de verklaring van enkele burenen dat kroegbaas Jan Keijser helemaal geen onderdak biedt aan hoeren en dieven en dat Jan nooit met zijn vrouw heeft gevochten. Bewezen zij de rekwirant een burendienst in een geschil met een derde? Of hadden zij zelf de kroegbaas ten onrechte beschuldigd omdat hij overlast veroorzaakte? Hoe zit het met de kennissen van Frederick Limborch die bij de notaris ontkenden dat het stadsbestuur ooit geld op het hoofd van Frederick had gezet en dat zij aan de koopman niets dan eer en deugd bespeurden?¹³⁵

Het lijkt in deze gevallen veeleer te gaan om een *amende honorable*, d.w.z. een terugname van een eerdere beschuldiging.¹³⁶ Zo'n herroeping kwam op meerdere niveaus voor in de vroegmoderne *geschilbeslechtingdelta*, van de arbitrage door buurtheren of gildenbesturen tot de vredemakers en de civiele schepenbank. Ook bij de notaris kon zo'n verklaring worden opgetekend. Een *amende honorable* had een min of meer voorgeschreven vorm, waarin degene die iemand beledigd had niet alleen de beschimping herriep, maar eveneens plechtig verklaarde de ander alleen te kennen als iemand van eer en

¹³³ RAL, ONA, inv.nr. 906, nr. 14 (28-1-1666), 15 (28-1-1666), 16 (29-1-1666).

¹³⁴ RAL, ONA, inv.nr. 965, nr. 102 (8-10-1665).

¹³⁵ Idem, inv.nr. 776, nr. 154 (9-4-1665); ibidem, nr. 156 (11-5-1665).

¹³⁶ Zie hierover Roodenburg, 'De notaris en de erehandel', 369 en daar vermelde literatuur.

deugd.¹³⁷ Dit betekende een krachtig eerherstel voor de gedupeerde partij. Een notariële *amende honorable* genoot bovendien volkomen geloof en stond zwart op wit. Dit kon van belang zijn om eventuele hardnekkige achterklap die door de belediging was ontstaan of versterkt, te bestrijden. Ook Jan Abrahamsz. Ka trok bij de notaris zijn beschuldiging in dat Jan Isaacqs. Ka geld van hem had gestolen. Jan Abrahamsz. meldde erbij dat hij de aantijging onder invloed van drank had rondgestrooid.¹³⁸

Er moet voor worden gewaakt om iedere notariële verklaring van goed gedrag als een *amende honorable* te beschouwen. Voor een aantal attestaties valt zo'n onderscheid om al genoemde redenen niet goed te maken. Het is daarom lastig om te bepalen in hoeverre de deposanten opponenten of juist medestanders van de rekwirant waren. Bij gebrek aan nadere gegevens worden daarom alle getuigenverklaringen waarin niemand expliciet van iets beschuldigd wordt en het alleen om de eer en de deugd van de rekwirant lijkt te gaan, onder de rubriek 'verklaring van goed gedrag' gerekend. Een nadere opsplitsing in 'verklaring van goed gedrag' en *amende honorable* moet achterwege blijven.

Tot slot dient nog te worden opgemerkt dat een kwart van deze 'verklaringen van goed gedrag' eigenlijk thuishoort in de tweede hoofdcategorie attestaties, namelijk die met betrekking tot 'huwelijk en zedelijkheid'. Het gaat hierbij om verklaringen van burens over het huwelijksleven van de rekwirant. Cornelia van Belle bijvoorbeeld werd volgens burens regelmatig door haar man mishandeld. Ze liet daar, met het oog op een scheiding van tafel en bed, enkele attestaties over optekenen.¹³⁹ Daarnaast liet ze nog een getuigenverklaring opmaken waarin burens vertelden dat ze met haar vorige echtgenoot wél altijd in alle rust en vrede had samengeleefd.¹⁴⁰ Zij had, met andere woorden, zelf geen schuld aan haar slechte huwelijk, wat haar man ook mocht beweren. Ondanks dat de huwelijksproblemen van rekwiranten hieronder nader besproken zullen worden, zijn deze specifieke verklaringen van goed gedrag toch in de eerste categorie attestaties opgenomen. Hierdoor blijft de omvang van deze groep helder en kunnen de karakteristieken en de problemen die aan deze attestaties kleven, in één keer besproken worden.

6.2.3 Huwelijk en zedelijkheid

Wat in het voorgaande over escalatie bij 'beledigingen' is geschreven, is in grote lijnen eveneens van toepassing op de categorie 'echtelijk geweld'. Ook in de attestaties uit deze rubriek gaat het veelal om kwesties waarbij aanvankelijk gescholden werd en uit-

¹³⁷ Van Leeuwen, *Rooms-Hollands regt* IV, 37.1. Het ging om een *revocatio* en een *declaratio honoris*. Een *deprecatio* (een schuldbekentenis door de belediger die gericht was tot de beledigde, God of justitie) kon niet worden aangetroffen in de notariële *amendes* (Broers, *Beledigingszaken*, 122, 123; Amerasinghe, *Defamation*, 172).

¹³⁸ Letterlijke tekst: 'Soo verclaerde hij comp[arant] mitsdien dat alle hetselve hij den voornoemde Jan Isaacqs heeft naergegeven is tegen de waerheijt ende dat hij comp[arant] bij gevolge van de voorn. Jan Isaacqs niet en weet te seggen als alle eer ende deucht, gelijk hij comp[arant] verclaerde hem altijt voor een eerlijc man gekent te hebben' (RAL, ONA, inv.nr. 968, nr. 46 (8-6-1668)).

¹³⁹ *Idem*, inv.nr. 776, nr. 185 (31-5-1665), 186 (4-5-1665).

¹⁴⁰ *Idem*, nr. 208 (11-6-1665).

eindelijk rake klappen vielen. Het verschil is alleen dat de betrokkenen nu niet willekeurige buurtbewoners zijn, maar echtgenoten. Daarom dienden deze attestaties ook een ander doel. De getuigenverklaringen vormden de opstap naar een officiële scheiding van tafel en bed.¹⁴¹ Maar liefst eenderde van de rekwiranten wendde zich, toen de gang naar de notaris geen verbetering in de situatie had gebracht, tot de schepenen voor een ‘separatie’. In geen enkele andere categorie getuigenverklaringen lag dit percentage zo hoog. Het waren bovendien uitsluitend vrouwen die vanwege echtelijk geweld een attestatie lieten opstellen. Dit alles geeft aan dat de problemen de rekwiranten bijzonder hoog zaten. Het was bij een slecht huwelijk de norm om in de situatie te berusten.¹⁴² Maar het percentage maakt ook duidelijk dat vrouwen, mits ertoe gedreven, meer dan de analyse van de voorgaande hoofdrubriek deed vermoeden, in staat waren bij het behartigen van hun belangen de notaris te betrekken.¹⁴³

Tabel 6.9 Verdeling van de kwesties in de onderzochte attestaties (1664-1668) waarin moeilijkheden op het gebied van huwelijk en zedelijkheid naar voren komen, in personen (T), mannen (M) en vrouwen (V) en het aantal zaken (N). Tussen haakjes het aantal vervolgatestaties in deze rubriek.

Categorie	Personen 1664-1668						Zaken	
	Rekwirant			Tegenpartij			N	%
	M	V	T	M	V	T		
Echtelijk geweld	0	11	11	11	0	11	11 (7)	38
Kwaadwillige verlating	1	1	2	1	1	2	2 (1)	7
Overspel	4	2	6	3	3	6	6	21
Vaderschapsactie/defloratie	6	3	9	4	6	9	9 (5)	31
Doorgaan	1	1	2	2	0	2	1	3
Totaal	12	19	31	21	10	31	29 (13)	100

Bron: RAL, ONA, inv.nr. 904-908, 964-968, 1044-1048 en 774-782.

Echtelijk geweld

Net als bij attestaties die over beledigingen of geweld gingen, staan bij ‘echtelijk geweld’ vaak alleen de moeilijkheden zelf op schrift. De oorzaak van de problemen bleef meestal onbelicht. Soms was er overduidelijk drank in het spel, zoals in het in de inleiding van dit boek besproken geval van Louis de Sélandre en Anne l’Eschevin.¹⁴⁴ Ook Hugo van Swieten was stomdronken toen hij op een avond in 1668 zijn kroegmaat uit de herberg mee naar huis nam. Toen zijn vrouw bezwaar maakte tegen dit onaangekondigde bezoek wierp Hugo haar op de grond, sloeg haar bont en blauw en beet haar toe dat hij zijn mes in haar hart zou omdraaien. Hij schold haar ook nog uit voor ‘hoer’. Buren ontzetten daarop de vrouw. Zij traden bovendien op als getuigen bij het laten vastleggen van de gebeurtenissen door notaris Raven. Daarbij wisten ze te vertellen dat

¹⁴¹ In de achttiende eeuw konden met attestaties ook echtgenoten op verzoek worden opgesloten (zie noot 45).

¹⁴² Zie Haks, *Huwelijk en gezin in Holland, 175-177*, 215.

Hugo vaak rond middernacht met vrienden uit de kroeg kwam. Het beschreven geval was dus op zijn minst exemplarisch, zo leken de getuigen te willen zeggen.¹⁴⁵

In andere attestaties over huwelijkse twisten werd geen vermelding van dronkenschap gemaakt, wel van aanhoudend excessief verbaal en fysiek geweld.¹⁴⁶ Dit laatste is geen toeval. Mannen mochten vrouwen niet slaan of op andere wijze wreed behandelen. Het was daarom volgens Hugo de Groot juridisch geoorloofd om bij aanhoudende agressie van tafel en bed te scheiden.¹⁴⁷ En dus lieten de vrouwelijke rekwiranten die het niet meer met hun man uithielden, de getuigen vooral het gewelddadige gedrag van hun man benadrukken. Zo ook in het geval van metselaar Michiel Willemsz. en zijn vrouw Jannetje Andriesd. De buurtheer had hen na verhalen over mishandeling vier jaar eerder onderhands van tafel en bed gescheiden. Na enige tijd erkende Michiel die separatie niet langer en wilde hij weer bij zijn vrouw inwonen. Jannetje voelde daar niets voor en probeerde via de schepenen alsnog langs officiële weg de samenwoning te beëindigen. Getuigen beschreven Michiel als een dronkelap die zijn handen niet kon thuishouden. Het was, zo benadrukten de getuigen, voor Jannetje niet langer mogelijk om zonder gevaar met Michiel samen te leven.¹⁴⁸ Bovendien bracht Michiel met zijn drankprobleem het huishouden in gevaar, zodat Jannetje in grote armoede zou zijn geraakt als ze al die jaren niet van haar man gescheiden zou hebben geleefd, aldus de deposanten.¹⁴⁹

Naast de ernst van de genoemde mishandelingen speelde ook de openbaarheid van de echtelijke problemen een rol bij het opstellen van een attestatie. Weliswaar vond meer dan driekwart van de zaken binnenshuis plaats, maar gezien de hoge bevolkingsdichtheid in de stad en de geringe dikte van de binnenmuren, konden burenen eenvoudig iedere ruzie meemaken.¹⁵⁰ Dit blijkt natuurlijk allereerst uit het al aangehaalde feit dat zij stevast als deposanten in getuigenverklaringen optraden. Burenen grepen ook vaak in zodra het geweld uit de hand dreigde te lopen. Ruzies tussen man en vrouw waren een schande voor de buurt, zoals ook uit de Leidse buurtreglementen blijkt. Op echtelijke mishandeling stond de forse boete van een ham of vijftig tot honderd stuivers.¹⁵¹ Ook familie kon tot ingrijpen overgaan. Zo schoot haar vader Geertruijt Drielandus te hulp,

143 Zie Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 171. Volgens Dinges duidt het relatief hoge aantal vrouwelijke rekwiranten in dit soort zaken op het belang van het huwelijk voor de sociale status van vrouwen (Dinges, *Maurermeister*, 135).

144 Zie hoofdstuk 1, par. 1.1.1 voor archiefverwijzingen. Vgl. Helmers, *Gescheurde bedden*, 226-230; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 174; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 197.

145 RAL, ONA, inv.nr. 782, nr. 541 (27-6-1668).

146 Wat niet wil zeggen dat er geen drank in het spel kon zijn (vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 174, 218-222).

147 De Groot, *Inleidinge*, I,5,20. Volgens Simon van Leeuwen was separatie van tafel en bed alleen toegestaan bij onverzoenbare haat en als de persoonlijke veiligheid in het geding was (Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands-regt* I,15). Vgl. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 180,201.

148 RAL, ONA, inv.nr. 965, nr. 17 (30-1-1665).

149 Idem, nr. 129 (28-2-1665). Voor meer details over deze zaak, zie hoofdstuk 2, par. 2.4.3.

150 Van de 11 verschillende attestaties waarin echtelijk geweld centraal stond (van rekwiranten die meerdere attestaties lieten opstellen is in dit verband alleen de eerste meegerekend), vonden er 8 in huis plaats, 2 op straat en van 1 attestatie is de locatie niet bekend. Zie in dit verband ook Helmers, *Gescheurde bedden*, 325-331; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 173; Roodenburg, 'De notaris en de erhandel', 380-382.

151 Zie hoofdstuk 2, par. 4.3. Vgl. Schmidt, *Overleven na de dood*, 57-59; Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 170.

toen haar man haar had geslagen en op straat had gezet. De vader keerde echter op zijn schreden terug toen zijn schoonzoon hem met een mes en een tang te lijf wilde gaan.¹⁵² Maertje Gerritsd. van Poelgeest kreeg bijstand van haar vermoedelijk inwonende broer toen op een avond in mei 1666 haar man haar op haar hoofd had geslagen. Ook in dit geval moest de redder het ontgelden. Maertje rende ondertussen de straat op en schreeuwde: 'Moord, moord!' De buren was de ruzie blijkbaar ontgaan, mogelijk omdat het stel pas in de buurt was komen wonen. Verbaasd vroegen ze wat er aan de hand was. Na haar uitleg vroeg een buurman zelfs verwonderd: 'Wel, wie is dan uw man?'¹⁵³

Kwaadwillige verlating en overspel

Rekwiranten die op een formele echtscheiding of divortie aankoersten, voerden andere soorten huwelijksproblemen aan. Vrouwen lieten dan bijvoorbeeld vastleggen dat hun man hen kwaadwillig had verlaten, wat de enige erkende scheidingsgrond was naast overspel.¹⁵⁴ Zo verklaarden de buren van Maertje Theunisd. in 1666 dat haar man tijdens de eerste Engelse Oorlog in alle stilte was verdwenen zonder iemand daarvan op de hoogte te stellen.¹⁵⁵ Gewapend met deze attestatie vroeg Maertje vervolgens de civiele vierschaar om een echtscheiding. Er was volgens haar duidelijk sprake van kwaadwillige verlating. Maar de schepenen oordeelden anders en bijna een jaar later ontzegden zij Maertjes eis.¹⁵⁶ Naar de beweegredenen van het forum moet worden gegist, aangezien de motivatie van het vonnis zoals steeds ontbreekt. Mogelijk had Maertje in de ogen van de schepenen onvoldoende geprobeerd informatie over haar man te verkrijgen; in de attestatie werd daar in ieder geval met geen woord over gerept.¹⁵⁷ Maar niet alle getuigenverklaringen mondden uit in een proces. Ook niet in het geval van Johannes Pottensteijner die enkele malen door zijn vrouw verlaten werd. Overigens betreft het hier een uitzonderlijke zaak, omdat verlaters meestal mannen waren.¹⁵⁸ De vrouw trok niet alleen bij Johannes weg, maar verbraste ook zijn boeken, textiel en ander huisraad. De deposanten wisten bovendien te vertellen dat zij haar man schopte en sloeg, uitschold en met een mes en een bijl bedreigde.¹⁵⁹

De onderzochte getuigenissen over overspel leidden maar één keer tot een proces voor de civiele vierschaar. De zaak was aangespannen door een man wiens vrouw door 'hoerarij' syfilis had opgelopen. De schepenen aarzelden niet en scheidden het stel.¹⁶⁰ In de overige gevallen verzoenden de echtelieden zich mogelijk weer. De schande van overspel was immers bijzonder groot, zowel voor de betrokkenen als voor de familie en de buurt.¹⁶¹

152 RAL, ONA, inv.nr. 774, nr. 27 (22-1-1664).

153 Idem, inv.nr. 906, nr. 82 (23-7-1666). Voor een vrijwel dezelfde noodkreet aan het adres van buren bij echtelijke mishandeling, zie: Helmers, *Gescheurde bedden*, 325.

154 Vgl. Helmers, *Gescheurde bedden*, 244-248; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 180, 201.

155 RAL, ONA, inv.nr. 966, nr. 105 (26-2-1666). De Eerste Engelse oorlog duurde van 1652 tot 1654.

156 RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 302v.

157 Vgl. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 209.

158 Idem, 213; vgl. Helmers, *Gescheurde bedden*, 207.

159 RAL, ONA, inv.nr. 777, nr. 273,276 (31-7-1665).

160 Idem, inv.nr. 966, nr. 95 (30-5-1666); RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 235v (17-7-1666).

161 Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 145.

Maar het is evengoed denkbaar dat ze onderhands, dus zonder gerechtelijke toestemming de samenwoning beëindigden en bijvoorbeeld uit de buurt vertrokken. Sommige zaken waren domweg niet zo sterk, zoals in het geval van Lijsbeth Pouwels. Haar man zou buurvrouw Marija vier jaar geleden oneerbare voorstellen gedaan hebben. Maar de weduwe was er niet op in gegaan.¹⁶² In de rechtszaal maakten zulke aantijgingen van overspel zonder getuigen en zonder geslachtsdaad weinig kans. Duidelijker is het verhaal van Geertruijt Drielanis en schoolmeester Johannes Schepen. Hun huwelijk was weinig gelukkig. Hierboven werd al verhaald over ruzies waarbij Johannes niet alleen zijn vrouw, maar ook zijn schoonvader te lijf ging. Een jaar later wendde de schoolmeester zich op zijn beurt tot de notaris. Hij liet enkele buurvrouwen verklaren dat Geertruijt een man had verleid en in huis had gehaald. Verontwaardigd hadden de buurvrouwen daarop aan de deur geklopt en toegang geëist. Eenmaal binnen bleek Geertruijt in bed te liggen; de jongeman was nergens te zien. Maar een van de vrouwen had zijn kleren in de keuken zien liggen. Daarop kwam de minnaar van onder de dekens tevoorschijn.¹⁶³

Het lijken vooral vrouwen uit de lagere middenklasse te zijn geweest die bij bovengenoemde huwelijksproblemen een attestatie lieten opstellen. Van iets minder dan de helft van de rekwiranten is het beroep van hun echtgenoot bekend. Twee van hen waren getrouwd met een metselaar, de anderen respectievelijk met een bakker, hoedenstoffeerder, timmerman, schoolmeester en een schoenmaker. Twee van hen spanden een procedure tot separatie aan, één stapte naar het gerecht voor een echtscheiding. Uit de groep rekwiranten waarvan geen sociale achtergrond kon worden bepaald, vroegen er twee uiteindelijk om een separatie en twee om een divorce. Dit komt enigszins overeen met de bevindingen van D. Haks die eveneens voor Leiden constateerde dat hoofdzakelijk de huwelijken van de lagere klassen al dan niet tijdelijk ontbonden werden. Een verklaring voor dit verschijnsel is mogelijk dat deze groepen minder middelen hadden om zich aan hun eigen buurt te onttrekken en op eigen houtje gesepareerd of gescheiden elders verder te leven. Aan de andere kant was het voor mensen met veel bezittingen onaantrekkelijk om te scheiden, vanwege reputatieschade en het verlies van de opgebouwde familierelaties.¹⁶⁴

Overige (voor)echtelijke problemen

De overige deelrubrieken in de categorie 'huwelijk en zedelijkheid' zijn meer divers en bovendien klein van omvang. Hierin ging het hoofdzakelijk om problemen op seksueel gebied van niet-gehuwden, zoals defloratie, het niet houden van trouwbeloften en aanranding. Alles bij elkaar genomen hadden mannelijke en vrouwelijke rekwiranten in deze categorieën een vrijwel gelijk aandeel, wanneer tenminste wordt uitgegaan van de individuele opdrachtgevers. Wanneer het aantal attestaties centraal staat, dan neemt het aandeel van de mannelijke rekwiranten toe. Zij lieten vaker meerdere attestaties over één zaak opstellen.

¹⁶² RAL, ONA, inv.nr. 776, nr. 25 (31-1-1665).

¹⁶³ Ibidem, nr. 247 (13-7-1665).

¹⁶⁴ Helmers, Gescheurde bedden, 213,215; Haks, Huwelijk en gezin in Holland, 193,204,216.

De meeste attestaties in de overige rubrieken in de categorie 'huwelijk en zedelijkheid' hadden te maken met defloratie. Veelal was sprake van valse trouwbeloften die het meisje haar maagdelijkheid en haar reputatie hadden gekost. Zo was Geertruijt van Thienen naar eigen zeggen verleid door *doctor medicinae* Franciscus Gomarus, bij wie ze in dienst was, en zwanger geraakt. De arts was echter getrouwd. Geertruijt drong daarom aan op compensatie voor de defloratie, de kraamkosten en de opvoeding van het kind. Ze klopte aan bij haar oom, professor Adriaen Beeckerts van Thienen. Die probeerde te bemiddelen en kwam met Franciscus een bedrag van vijfhonderd gulden overeen. Geertruijt vond dat in eerste instantie te weinig, maar de hoogleraar hield voet bij stuk. In zijn ogen zou zijn nichtje met vijfhonderd gulden in de hand goed in staat zijn om een andere vader te vinden. Geertruijt gaf hem uiteindelijk gelijk. Maar toen ze overstag was, haakte Franciscus ineens af. Geertruijt probeerde vervolgens via de notaris alsnog haar doel te bereiken. Ze liet in een attestatie vastleggen dat de medicus weliswaar de compensatieregeling had afgewezen, maar toch had toegegeven de vader van het kind te zijn.¹⁶⁵ Haar opzet mislukte. Een maand later, na de bevalling, liet ze een vroedvrouw en een buurvrouw getuigen dat ze in barensood Franciscus als vader had aangewezen.¹⁶⁶ Tot een rechtszaak tegen de *doctor medicinae*, een zogeheten vaderschapsactie, kwam het niet. Er kan alsnog een regeling zijn gevolgd. Verklaringen in barensood golden, vanwege de bezwerende woorden die de aanstaande moeder daarbij gebruikte, als een aanvaardbaar juridisch bewijs.¹⁶⁷

Mannen probeerden vaak wanneer een vrouw in verwachting was geraakt zonder veel kleerscheuren onder een huwelijk uit te komen. Chirurgijn Johannes Bos pakte het drastisch aan toen de zwangere Anna de Bruijn van hem eiste dat hij met haar zou trouwen. Ze had enkele getuigenverklaringen van zijn trouwbeloften laten opstellen en zelfs een proces aangespannen. Johannes liet daarop in een vijftal attestaties onder meer studenten vertellen dat zij verschillende keren met Anna het bed hadden gedeeld. Collega-chirurgijns verklaarden zelfs enkele lieden wegens gonorrhoe te hebben behandeld, die met Anna hadden gevreeën. Onduidelijk is of het daarbij om dezelfde personen ging. Verder voerde Johannes twee getuigen op die hadden gezien dat Anna tijdens een maaltijd haar hand in de broek van de gastheer had gestoken en toen met diens mannelijkheid had gespeeld.¹⁶⁸ De chirurgijn won het uiteindelijk van Anna. Hij overtuigde de schepenen ervan dat het kind van Anna meerdere vaders kon hebben.¹⁶⁹ Anna legde zich echter niet bij de gang van zaken neer. Op drie februari 1665 liet ze een vroedvrouw en enkele buurvrouwen voor notaris Van Scharpenbrant verklaren dat ze

¹⁶⁵ RAL, ONA, inv.nr. 777, nr. 450,451 (9-12-1665; 13-12-1665).

¹⁶⁶ Idem, inv.nr. 778, nr. 3 (9-1-1666).

¹⁶⁷ Een vrouw zweerde in uiterste barensood dat X de vader van haar kind was en dat 'God almachtich wilde geven, indien sulcx niet waer en was, dat sij in haer uijterste noot tot spiegel aen een ander mocht blijven sitten' (zie bijv. RAL, ONA, inv.nr. 968, nr. 125 (23-8-1668)). Maar het was ook mogelijk dat Franciscus op zijn beurt dreigde in een eed het tegendeel te beweren. Aangezien de eed van de man boven die van de vrouw ging, kan Geertruijt ook bakzeil hebben gehaald (vgl. Koorn, 'Illegitimiteit en eergevoel', 80; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 90, 91).

¹⁶⁸ RAL, inv.nr. 775, nr. 503,504,563,569,586 (19-10-1664; 20-10-1664; 17-11-1664; 20-11-1664; 24-11-1664).

¹⁶⁹ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 139v (31-10-1664).

tijdens de bevalling Johannes had aangewezen als de vader van haar kind.¹⁷⁰ Of ze daarmee alsnog een regeling met de chirurgijn heeft kunnen lospeuteren, is niet bekend.

Volgens de zogeheten politieke ordonnantie van 1580, de gewestelijke huwelijks-wetgeving van Holland, moesten minderjarigen die wilden trouwen goedkeuring van hun ouders hebben. Zonder die toestemming was hun huwelijk ongeldig.¹⁷¹ Toch verhinderde dat sommige stellen niet om in stilte, dus zonder ouderlijk consent te trouwen en zich bijvoorbeeld in een andere plaats te vestigen.¹⁷² Soms ging het hierbij bijvoorbeeld ook om een getrouwde man die er met een al dan niet getrouwde vrouw vandoor ging. Althans, getuigen noemden dat ook 'deurgaen', zoals bij Reinier Claesz., die volgens depositanten een paar jaar geleden zijn vrouw en drie kinderen in de steek had gelaten en met een zekere getrouwde vrouw naar Engeland was vertrokken. Daar had hij een jaar gewoond en nu was hij met die vrouw naar Leiden gekomen. De rekwirant in deze zaak was overigens niet de wettige vrouw van Reinier, maar mogelijk haar moeder.¹⁷³

6.2.4 Contracten en afspraken

Aankoop en levering

De attestaties die in de rubriek 'aankoop of levering' zijn ondergebracht, kunnen worden gezien als pogingen van rekwiranten om de andere partij aan een gezamenlijk besluit of contract met betrekking tot een transactie te houden. Maar ook konden ze geschonden afspraken aan de kaak stellen. In beide gevallen ging het de betrokkenen, net als in de voorgaande categorieën attestaties, ten diepste om vertrouwen, eer en waardigheid. Maar de aanpak en de gebruikte taal was over het algemeen zakelijker. Er kon worden verwezen naar gesloten overeenkomsten, waar de depositanten getuigen van waren geweest. De attestaties zijn vaak nauwelijks meer dan een schijnbaar objectieve beschrijving van een aankoop of levering van roerende of onroerende goederen. Er vallen zelden directe beschuldigingen. Daardoor is niet onmiddellijk duidelijk of er sprake was van een geschonden afspraak of van een notariële bevestiging van een eerder overeengekomen mondelinge deal. Maar het feit dat de getuigenverklaringen de vorm kregen van een attestatie en niet van een koop- of transportakte, geeft aan dat er rond de weergegeven overeenkomst problemen waren gerezen.¹⁷⁴

¹⁷⁰ RAL, ONA, inv.nr. 811, nr. 28 (3-2-1665).

¹⁷¹ Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 46-47; Haks, *Huwelijk en gezin in Holland*, 118.

¹⁷² Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 190-192; Spierenburg, *Zwarte schapen*, 24, 25.

¹⁷³ RAL, ONA, inv.nr. 905, nr. 114 (20-9-1665). Volgens de ondertrouwregisters zijn er in de loop van de zeventiende eeuw vier Reijnier Claesz. getrouwd. Maar geen van de vier kreeg drie kinderen. Hun vrouwen hadden voor zover kan worden nagegaan ook geen relatie met de rekwirant.

¹⁷⁴ In 12 attestaties zijn de requirende erfgenamen niet afzonderlijk genoemd.

Tabel 6.10 Verdeling van de kwesties in de onderzochte attestaties (1664-1668) waarin moeilijkheden op het gebied van contracten en afspraken naar voren komen, in personen (T) mannen (M) en vrouwen (V) en het aantal zaken (N). Tussen haakjes het aantal vervolgatestaties in deze rubriek.

Categorie	Personen 1664-1668						Zaken	
	Rekwirant			Tegenpartij			N	%
	M	V	T	M	V	T		
Aankoop en levering	45	4	49 ¹⁷⁵	42	6	48 ¹⁷⁶	51 (14)	31
Schulden	23	4	27 ¹⁷⁷	20	8	28 ¹⁷⁸	26 (5)	16
Contractbreuk	5	0	5	4	2	6	5	3
Huurgeschillen	4	1	5	3	0	3 ¹⁷⁹	5 (2)	3
Burenkwesties	15	4	19 ¹⁸⁰	14	2	16 ¹⁸¹	17 (4)	10
Erfeniskwesties	42	26	68 ¹⁸²	Nvt	Nvt	Nvt	58 (6)	36
Totaal	134	39	173	83	18	101	162 (31)	100

Bron: RAL, ONA, inv.nr. 904-908, 964-968, 1044-1048 en 774-782.

Een klein aantal geschillen liep zo hoog op dat het tot een proces kwam, zoals in het geval van lakendrapier Adam Decker. Volgens getuigen had hij in de kroeg een huis van metselaar Leendert de Reus gekocht voor vijftienghonderd gulden. Voorwaarde voor de koop was, dat de metselaar het huis nog van een vliering zou voorzien. Ook werd afgesproken dat Leendert zes halve lakens van Adam zou kopen, die in mindering op het koopbedrag zouden worden gebracht.¹⁸³ Een paar dagen later bleken er echter nog enkele niet nader genoemde lasten op het huis te staan. Adam weigerde die te betalen en liet een attestatie opmaken. Leendert deed hetzelfde. Helaas kan zijn verweer niet meer worden teruggevonden. Uiteindelijk kwam de zaak voor de civiele vierschaar en die stelde Adam in het gelijk.¹⁸⁴

Sommige rekwiranten lieten een aankoop of levering achteraf in een attestatie vastleggen omdat zij die zelf betwistten. Zo had koopman Lambert du Fort naar eigen zeggen lakens gekocht van lakendrapier Barent Hardijs met de afspraak dat ze een lengte van vijftenvijftig el zouden hebben. Maar bij aflevering bleken de lakens volgens Lambert niet het overeengekomen formaat te hebben en dus weigerde hij ze te betalen. De drapier spande daarop een proces aan en eiste de afgesproken negenhonderd gulden

¹⁷⁵ In 3 attestaties was sprake van een groep crediteuren.

¹⁷⁶ In 10 attestaties bleef de opponent onbenoemd, in een andere was sprake van een groep erfgenamen.

¹⁷⁷ In 1 attestatie is het stadsbestuur de rekwirant.

¹⁷⁸ In 1 attestatie is sprake van een groep erfgenamen.

¹⁷⁹ In 2 attestaties is de opponent ongenoemd.

¹⁸⁰ In 1 attestatie is sprake van niet nader genoemde erfgenamen van Matthijs van Overbeecq.

¹⁸¹ In 4 attestaties bleef de opponent ongenoemd.

¹⁸² Vgl. Van Gehlen, *Notariële akten*, 13, 56vv.

¹⁸³ RAL, ONA, inv.nr. 906, nr. 32 (18-3-1666) en 33 (19-3-1666).

¹⁸⁴ Procureur en notaris Van Scharpenbrant die De Reus in de rechtszaak vertegenwoordigde, overhandigde twee attestaties van datum 18 en 19 maart 1666, maar deze waren niet door hem opgesteld. De akten zijn derhalve in het Leidse notariële archief, door het gebrek aan een goede index, niet terug te vinden (RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 300v).

van de koopman. Die liet vervolgens een attestatie maken, waarin getuigen vertelden over de voorwaarden bij de koop, terwijl hij zijn eigen knechten liet verklaren dat de lakens niet de goede lengte hadden.¹⁸⁵ Vermoedelijk maakte die attestatie indruk. De zaak verdween uiteindelijk zonder vonnis uit de dingboeken.¹⁸⁶

Uit de genoemde voorbeelden komt nóg een mogelijke reden naar voren waarom rekwiranten of hun tegenpartij een transactie of een levering aanvochten. Het is denkbaar dat het hen in sommige gevallen niet zozeer om eventuele gebreken aan het geleverde goed ging, maar om hun kredietwaardigheid. Mogelijk hadden ze geen geld voor de transactie. Of hadden ze het goed op krediet gekocht en wilden de schuldeisers hun geld zien. Door de koop aan te vechten, probeerden de debiteuren dus wellicht de overeenkomst ongedaan te maken of, bij wijze van schikking, het verschuldigde bedrag te verlagen.¹⁸⁷ In een aantal geschillen over aankoop of levering lijkt dit inderdaad het motief te zijn geweest, aangezien beide partijen voor de civiele vierschaar verwickeld waren in een schuldenkwestie. Maar of dit in alle gevallen een rol speelde, valt moeilijk meer na te gaan. Ruim tien procent van de kwesties over transacties of levering die in de bestudeerde notariële protocollen werden aangetroffen, kreeg een vervolg voor de civiele vierschaar. Daarvan ging maar eenderde aantoonbaar om een achterstallige betaling. Van de overige kwesties kan de achterliggende oorzaak niet goed meer worden achterhaald.

Het waren in deze categorie uitsluitend mannen die attestaties lieten opstellen. De opponenten waren eveneens overwegend mannelijk. Van de zes vrouwelijke tegenstreefsters waren er twee getrouwd. De eerste dreef volgens de getuigen zelfstandig een handel in bostel, een afvalproduct van brouwerijen, en de andere was huiseigenares.¹⁸⁸ Voor zover kan worden nagegaan behoorden de meeste rekwiranten tot de hogere middenklasse. Onder hen bevonden zich twaalf kooplieden, drie lakendrapiers, twee zeepzieders, twee brouwers en een wolkoper.¹⁸⁹ De overige rekwiranten waarvan het beroep bekend is waren boer, horlogemaker, houtkoper, lakenbereider, pontgaarder, schippersknecht, timmermansgezel of wolkammer.¹⁹⁰ De beroepen van de tegenpartij vertonen hetzelfde patroon met relatief veel kooplieden en drapiers.¹⁹¹ Beroepen die in gildenverband werden uitgeoefend zijn niet aangetroffen. Gilden losten geschillen over aankoop en levering veelal in eigen kring op waardoor attestaties minder vaak nodig waren.

185 RAL, ONA, inv.nr. 906, nr. 38 (24-3-1666).

186 RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 277v.

187 Vgl. Dinges, *Maurermeister*, 118vv.

188 RAL, ONA, inv.nr. 965, nr. 58 (10-6-1665); idem, inv.nr. 968, nr. 117 (10-1-1668).

189 Vgl. De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 377, 675, 688.

190 Van 41 rekwiranten in de categorie 'geschillen over koop of levering' is het beroep bekend.

191 Van slechts 12 opponenten in de categorie 'geschillen over koop of levering' is het beroep bekend. Hier moet bij worden opgemerkt dat in tien attestaties überhaupt geen tegenpartij werd genoemd.

Schulden

Stedelingen kochten doorgaans op de pof. Inkomsten waren onzeker en de mogelijkheden tot sparen verhoudingsgewijs schaars.¹⁹² Koopkrediet kon overal worden verkregen mits men een goede naam had, goed bekend was met de geldverstrekker en vlak in zijn of haar omgeving woonde. De meeste kredietnemers waren dan ook buurtbewoners of familieleden van hun schuldeisers. Wie in de buurt de naam had zijn zaakjes niet op orde te hebben of nooit wat terug te betalen, kon een lening wel vergeten. Had hij of zij niet boven zijn stand geleefd? Natuurlijk was het altijd mogelijk dat iemand buiten zijn of haar schuld in geldelijke problemen raakte. Dat hoefde op zich ook geen probleem te zijn, maar een soepele aflossing van kredieten was zeker de norm.¹⁹³ Wanneer aflossing uitbleef, konden ook crediteuren in moeilijkheden komen. Enerzijds raakten de schuldeisers zelf achterop met hun financiële verplichtingen. Aan de andere kant konden ze geen nieuwe orders meer verwachten van debiteuren die door gedwongen betaling van hun schulden nog verder in de geldzorgen waren geraakt. Het spreekt voor zich dat dit spanningsveld een bron van geschillen opleverde.¹⁹⁴

De verwevenheid van krediet met het dagelijks leven en de bijbehorende problematiek, is goed te herkennen in de onderzochte notariële attestaties. Zo kwam in 1664 Joris de Viscoper aan de deur van buurvrouw Jacquemijntje Jansd. met het dringende verzoek hem wat geld te lenen. Jacquemijntje gaf hem toen volgens een getuige vijftienvertig gulden. Dat bedrag beloofde Joris op korte termijn met flink wat rente terug te betalen. Maar nog geen half jaar later bleek de viskoper alweer platzak. Zijn vrouw leende daarop weer vijftig gulden van Jacquemijntje. Volgens een andere getuige bezwoer de vrouw Jacquemijntje toen dat ze haar lening zou aflossen; zo niet, dan zou de hemel eeuwig voor haar gesloten mogen blijven. Deze dure eed geeft goed de schande aan die aan het niet kunnen voldoen van schulden kleefde. De vrouw van de viskoper verbond er zelfs haar zielenheil aan. Maar in februari 1666 had Joris zijn schuld nog niet afbetaald en was Jacquemijntje inmiddels zelf in financiële problemen gekomen. Met een attestatie wilde zij haar schuldeisers duidelijk maken dat dit niet kwam door wanbeheer van haar kant, maar doordat de viskoper en zijn vrouw zich niet aan hun woord hadden gehouden.¹⁹⁵

Hoe schandelijk het niet kunnen aflossen van schulden was, blijkt ook uit de attestatie van Pieter Dirckx van de Vreede, schipper op de vaart tussen Gouda en Leiden. Hij liet door getuigen optekenen dat hij in een herberg geruchten over achterstallige betalingen plechtig had tegengesproken. Iedere crediteur zou hij tot de laatste duit zijn geld geven.¹⁹⁶ Een keurige aflossing van eventuele schulden was de norm. En dus noemde de schipper iedere suggestie dat hij daarvan afweek het 'bekladden' of belasteren van zijn goede naam. Sommige andere rekwiranten erkenden een schuld te hebben gehad, maar vroegen getuigen te verklaren dat deze inmiddels fatsoenlijk was afbetaald. Ko-

¹⁹² Zie onder meer: Cipolla, *Before the industrial revolution*, 194.

¹⁹³ Vgl. Schmidt, *Overleven na de dood*, 177; Kooijmans, 'Risk and reputation', 27-30.

¹⁹⁴ Dinges, *Maurermeister*, 117-125.

¹⁹⁵ RAL, ONA, inv.nr. 778, nr. 151 (20-2-1666).

¹⁹⁶ Idem, inv.nr. 907, nr. 138 (18-10-1667).

renkoper Hendrick Roelantsz. van der Does bijvoorbeeld liet deposanten vastleggen dat hij en koopman Mattheüs van Aeckeren, in weerwil van wat deze laatste ook mocht beweren, ‘niets ter wereld’ meer met elkaar hadden uitstaan en dat hij de koopman dus helemaal niets meer hoefde te betalen. Volgens de getuigen hadden ze dit uit de mond van Mattheüs zelf gehoord. Blijkbaar had de attestatie succes, want tussen de vele gedingen waarbij Hendrick betrokken was, bevond zich geen proces tegen Mattheüs.¹⁹⁷

De debiteuren probeerden hun goede intenties te benadrukken om zo hun naam te zuiveren. De crediteuren onder de rekwiranten wilden op hun beurt geld zien en benadrukten de eerder gedane mondelinge betalingsbeloften. Zo voerden getuigen namens Wouter Simonsz. aan dat de vader van een inwonende student nadrukkelijk had toegezegd binnen een maand al het achterstallig kostgeld te betalen. Hij zou zelfs ‘de steen van het graf wentelen’, wat zoveel wil zeggen als de grootst mogelijke moeite doen. Maar na anderhalf jaar had de rekwirant nog altijd geen stuiver van de man ontvangen.¹⁹⁸ Pontgaarder Martinus den Drijver zag zich ten lange leste ook genoodzaakt om ene Jan Jacobsz. met behulp van een attestatie te herinneren aan zijn belofte om ‘als een eeren man’ de geleende driehonderd gulden terug te betalen.¹⁹⁹

Its meer dan zestig procent van het aantal getuigenverklaringen waarbij van schulden sprake was, kwam voor rekening van debiteuren. De overige rekwiranten waren schuldeisers. Vrijwel allen waren man. Hun beroepen liepen uiteen van lakenbereider, metselaar en schipper tot *doctor medicinae*, waarmee opnieuw de zelfstandigen uit de middenklasse de boventoon voerden.²⁰⁰ De weinige vrouwelijke rekwiranten hadden op het moment dat de door hen gevraagde attestatie werd opgetekend geen echtgenoot die hen als financieel voogd kon bijstaan. Drie van hen waren weduwe en de andere was getrouwd met een zeman. De meestal vrouwelijke schuldeisers met wie de rekwiranten in de clinch lagen, waren vermoedelijk ook weduwen.²⁰¹ Het was immers aan de man, als hoofd van het huishouden, om zijn gezin naar buiten toe te vertegenwoordigen.²⁰² Twee van de vijf vrouwen van wie rekwiranten nog geld te vorderen hadden, waren gehuwd. Het ging hierbij over het algemeen om onbetaalde huishoudelijke waren. Op het moment dat de schuldeisers hun geld daadwerkelijk in een proces opeisten, werden niet zozeer de vrouwen, als wel hun man gedagvaard. Veroordelingen van vrouwen in civiele procedures zonder bijzijn of nadrukkelijk medeweten van hun man waren niet rechtsgeldig.²⁰³

197 Idem, inv.nr. 966, nr. 66 (22-4-1666).

198 Idem, inv.nr. 905, nr. 103 (12-8-1665).

199 Idem, inv.nr. 964, nr. 141 (14-10-1664).

200 Uitzondering is de aanwezigheid van François van Halewijn, de heer van Werve. Van de helft van de rekwiranten is het beroep bekend.

201 Een van de drie was weduwe, van de overige twee was geen informatie in het stuk opgenomen.

202 Vrouwen, met uitzondering van weduwen en meerderjarige vrijgezellen, werden minder bekwaam geacht in ‘zaken van verstand en oordeel’ (Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands Regt I*, p. 24).

203 Schmidt, *Overleven na de dood*, 55, 59, 64. Zie ook de zaak van weduwe Cathalijna Planteel die met het oog op een lopend geding op 17 februari een attestatie liet opstellen m.b.t. de schuld van ene Anna. Anna was getrouwd met Michiel le Rhoij. Cathalijna had hém dan ook gedagvaard voor de schepenen om het geleende bedrag terug te krijgen. De weduwe won de rechtszaak (RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 133v; Idem, ONA, inv.nr. 776, nr. 50 (17-2-1665)).

Contractbreuk

Over werkafspraken en arbeidsgeschillen werd bij de notaris bijzonder weinig geklaagd. Slechts twee attestaties hadden betrekking op deze groep problemen. Blijkbaar was de notaris niet het meest geschikte adres voor dergelijke kwesties. De twee attestaties lijken bedoeld om afspraken nauwkeuriger te formuleren of zwart op wit te zetten. Het duidelijkst is dat in de attestatie over een akkoord dat met behulp van de gouverneurs van de greinhal tussen een greinwerker en zijn voormalige knecht werd bereikt. De directe aanleiding is niet weergegeven. Waarschijnlijk had de greinwerker zijn knecht om aanvechtbare redenen de laan uitgestuurd. Tijdens de onderhandelingen bood de greinwerker zijn knecht weer een dienstverband aan, maar die bleek inmiddels al bij een ander te werken. Maar er was nog meer aan de hand. De knecht stond bij de greinwerker nog voor drieënhalve gulden in het krijt, wat hij in het bijzijn van enkele getuigen prompt beloofde terug te betalen. Maar daar was het, gezien de attestatie, nooit van gekomen. De belofte was blijkbaar ook niet in de notulen van de gouverneurs terechtgekomen. Vandaar dat de greinwerker zich genoodzaakt zag de overeenkomst met hulp van de getuigen alsnog op papier vast te leggen. Of hij zijn geld daarop gekregen heeft, is niet meer na te gaan. Het kwam niet tot een proces voor de schepenen. Van de greinhal zijn geen kwestieboeken bewaard gebleven.

Huurkwesties

Het aantal geschillen tussen huurders en verhuurders dat in de notariële attestaties kon worden teruggevonden, is verbazingwekkend klein. Gezien de hoge bevolkingsdichtheid in de stad Leiden en de bijbehorende hoge huurprijzen waren meer spanningen te verwachten.²⁰⁴ Maar wellicht hadden veel huurders niet de financiële middelen om naar een notaris te stappen bij te hoge huren of slecht woningonderhoud. Naar schatting de helft van hen leefde op of rond de armoedegrens en de huren bedroegen al gauw eenderde van het inkomen van een gemiddelde knecht.²⁰⁵ Verhuurders die achterstallige huur wilden innen, stapten bovendien niet naar de notaris, maar naar de vredemakers. Dit college had in 1626 expliciet de taak gekregen om bij huurgeschillen uitspraak te doen. In 1658 en 1660 verbond het stadsbestuur hieraan een limiet van respectievelijk honderdtwintig en tweehonderd gulden. Bij bedragen onder deze grens was hoger beroep niet mogelijk en dus waren notariële getuigenverklaringen overbodig.²⁰⁶ Waarover ging het in de attestaties dan?

Het grootste deel van de attestaties in de categorie 'huurgeschillen' werd opgesteld naar aanleiding van problemen bij het aangaan van een nieuwe huurovereenkomst, doorgaans in de maanden mei of november. Gemaakte afspraken bleken vergeten, de hoogte van de huur onduidelijk en de positie van huurders bij wisselingen van ver-

²⁰⁴ Vgl. Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 47-48; Tavernie, *In 't land van belofte*, 213, 223, 235; Van Oerle, *Leiden binnen en buiten de stadsvesten*, 429.

²⁰⁵ Een kwart van alle huurders leefde permanent van de bedeling. Zie Posthumus, *Geschiedenis van de Leidse lakenindustrie II*, 980, 1008. Voor het nominale inkomen van een knecht: De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 706. Vgl. Van der Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 44-46; Pot, *Arm Leiden*, 222.

²⁰⁶ RAL, SAII, inv.nr. 12, p. 255vv en tussen p. 268 en 269, art. 15.

huurders precair.²⁰⁷ Eind mei 1665 gaf een onderhandse deal tussen twee huurders, Aldert Anthonisz. van Polanen en Adriaentje Jacobsd., aanleiding voor een attestatie. De eerste deed zijn huis over aan de tweede op voorwaarde dat deze de hele huursom zou blijven betalen en hem van aanmaningen zou vrijwaren. Helaas ging de overgang niet zoals gehoopt. Aldert moest in opdracht van de verhuurder de afspraken in maar liefst twee attestaties zwart op wit stellen. De nieuwe huurder bleek bij nader inzien toch niet in het huis te willen gaan wonen. De deposant liet daarom geen moment onbenut om uit te laten komen dat Adriaentje Jacobsd. het huis had geaccepteerd.²⁰⁸ De zaak sleepte enkele maanden voort. Het jaar erop eiste de verhuurder alsnog de gemiste huurgelden van Aldert. De civiele vierschaar gaf hem daarin uiteindelijk gelijk.²⁰⁹

Burenkwesties

Een grotere groep attestaties binnen de categorie ‘contracten en afspraken’ werd gevormd door de kwesties betreffende het burenenrecht. Hieronder vallen geschillen over erfscheidings, erfdienstbaarheden, uitzicht over het erf van de burenen, beplanting bij de grensscheiding en de afloop van water. Voor zulke zaken bestond een apart rechtsprekend forum, namelijk de commissie voor burenenkwesties, die gevormd werd door twee schepenmeesters. De commissie werd in 1583 door het stadsbestuur ingesteld met het oog op de forse toename van het aantal inwoners.²¹⁰ De bedoeling was dat burenen ruzies over rechten en plichten met betrekking tot hun erven en andere onroerende goederen eerst aan dit forum ter arbitrage zouden voorleggen. Leverde de tussenkomst van de schepenmeesters niets op, dan mochten de strijdende partijen hun geschil alsnog aan de civiele vierschaar voorleggen.²¹¹ Het is opmerkelijk dat burenen zich niet al te veel aan deze bepaling gelegen hebben laten liggen. Van de vierentwintig burenenkwesties die in de onderzochte notariële attestaties zijn gevonden, komt er maar één ook voor in de zogeheten burenenkwestieboeken. Daarentegen spanden zes rekwiranten een zaak voor de civiele rechtbank aan. Zij passeerden daarbij de schepenmeesters voor burenenkwesties.

In oktober 1665 liet zilversmid Johannes van Deventer een van zijn huizen, in de buurt van de waag, verbouwen. Dit tot grote ontevredenheid van de buurvrouw, Jenne de la Court, weduwe van professor Heereboort. Volgens haar had Johannes er een raam bij laten bouwen, waardoor hij uitzicht kreeg op haar poort. De zilversmid ontkende dit met klem. Hij voerde voor notaris Raven de metselaar en de timmerman op, die de verbouwing hadden uitgevoerd. Die verklaarden desgevraagd dat er vóór de verbouwing vijf ramen waren die uitkeken op de gang of poort van de buurvrouw en die hadden zij tijdens hun werkzaamheden niet verplaatst. Of ze er ook eentje hadden bijgebouwd, vermeldt de attestatie niet.²¹² Een dag later legde Jenne de zaak voor aan de

²⁰⁷ Idem, p. 210. Zie ook Pot, *Arm Leiden*, 130-132.

²⁰⁸ RAL, ONA, inv.nr. 965, nr. 53 (23-5-1665), 84 (7-9-1665).

²⁰⁹ RAL, ORA, inv.nr. 44 F, p. 263v.

²¹⁰ RAL, LBO, 15271pf. Zie hoofdstuk 7 par. 7.2.

²¹¹ RAL, SAIL, inv.nr. 12, p. 264.

²¹² RAL, ONA, inv.nr. 777, nr. 523 (30-10-1665).

schepenmeesters voor burenkwesties. Die konden beide partijen niet verzoenen en verwezen hen door naar de vierschaar.²¹³ Het forum boog zich dezelfde middag nog over de zaak. De eis van de weduwe werd zonder nadere motivatie afgewezen.²¹⁴

Een jaar later was Johannes van Deventer opnieuw betrokken bij een burenkwestie. Dit keer werden de schepenmeesters er niet bijgehaald. Het bleek dat bij de hierboven beschreven verbouwing niet alleen aan de muren was gewerkt, maar dat de zilversmid ook een kelder onder zijn huis had laten graven. Daarbij was de ingehuurde timmerman gestuit op een riolering die hij vervolgens had verwijderd. Niet lang daarna merkten de burens dat ze hun afvalwater niet meer in de Rijn konden lozen. Verontwaardigd eisten zij dat Johannes een nieuwe riolering zou aanleggen. Maar die beweerde dat de vorige eigenaar, Marcus Piaet, hem niets over het bestaan van die goot had verteld. Buurman Cornelis Dircx van Leeuwen spande daarop een civiel geding aan. De zilversmid deed hetzelfde; hij wilde de schade verhalen op de vorige eigenaar. Zowel de buurman als de erfgenamen van de inmiddels overleden Marcus Piaet lieten attestaties opstellen. De eerste liet de timmerman getuigen dat hij het stuk goot had verwijderd en dat de oorzaak van de overlast zich dus op het erf van Johannes bevond.²¹⁵ De erfgenamen lieten enkele getuigen van de verkoop verklaren dat de zilversmid wel degelijk was gewaarschuwd voor de goot.²¹⁶ Ook gaven burens aan dat het algemeen bekend was dat er een goot onder het huis zat.²¹⁷ De schepenen oordeelden desondanks anders. Van Deventer moest het rioolrecht van Cornelis erkennen, maar hij mocht tegelijkertijd de schade op de erfgenamen van Marcus Piaet verhalen.²¹⁸

Het aantal rekwiranten dat ook een civiel proces begon, is in deze categorie verhoudingsgewijs hoog. Eén van de vier kwam bij de vredemakers terecht, de overige drie bij de vierschaar. Van de laatstgenoemde tekende er één tijdens het proces een attestatie op. Hierbij was het de bedoeling om bewijzen te leveren. Voor een deel kan het grote aandeel processen worden verklaard uit de ernstige overlast die bijvoorbeeld door problemen met een riolering veroorzaakt kon worden. Ook was de meerderheid van de betrokken rekwiranten financieel uitstekend in staat om een proces te voeren. Het ging om twee brouwers, de genoemde zilversmid en een schipper. Tegelijk moet worden vastgesteld dat ook veel rekwiranten hun zaak niet aan een rechtbank voorlegden. In de meeste attestaties was geen sprake van overlast en werden alleen erfdienstbaarheden ter discussie gesteld, bijvoorbeeld bij de verkoop van een huis.²¹⁹ Tevens zal een niet onbelangrijk deel van de rekwiranten dankzij de getuigenverklaringen eenvoudigweg voldoende genoegdoening hebben gekregen.

Het wekt weinig verbazing dat vanuit de meeste rekwiranten die vanwege een burenkwestie een attestatie lieten opstellen, man waren. Zij waren immers hoofd van het huishouden en vertegenwoordigden dat naar buiten toe. De paar vrouwelijke rekwi-

²¹³ RAL, ORA, inv.nr. 48 G, (31-10-1665).

²¹⁴ Idem, inv.nr. 44 F, p. 261 (31-10-1665).

²¹⁵ RAL, ONA, inv.nr. 906, nr. 152 (9-12-1666).

²¹⁶ Ibidem, nr. 153 (10-12-1666).

²¹⁷ Idem, inv.nr. 907, nr. 23 (1-3-1667).

²¹⁸ RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 35v, 38 (12-5-1667). Vgl. Smit, *Leiden met een luchtje*, 63-66.

²¹⁹ RAL, ONA, inv.nr. 968, nr. 126 (25-8-1668).

ranten waren allen weduwe. De vrouwen die in de getuigenverklaringen als tegenpartij werden aangewezen, waren beiden ongehuwd.²²⁰

Erfeniskwesties

Bij erfeniskwesties lag de genderverhouding iets anders. In deze rubriek attestaties was iets meer dan eenderde van de rekwiranten vrouw. Dit komt omdat in een aantal gevallen een hele groep erfgenamen een deel van een boedel claimde waarover bijvoorbeeld bij gebrek aan een testament onduidelijkheid bestond. De notaris noteerde dan alle rekwiranten afzonderlijk, zowel mannen als vrouwen. Ter illustratie: de achtenzestig rekwiranten figureren in achtenvijftig attestaties. Overigens is dit cijfer nog onvolledig. In twaalf attestaties zijn de erfgenamen niet afzonderlijk genoemd. De notaris noteerde dan kortheidshalve slechts 'de erfgenamen van [X]'. Wie dat waren, is niet meer te achterhalen.

Wanneer erflaters geen voorzieningen voor hun nabestaanden hadden getroffen, gold in Leiden het zogeheten aasdomsrecht. Volgens dit versterfrecht had de langstlevende echtgenoot of echtgenote recht op de helft van de gemeenschappelijke boedel en konden de andere erfgenamen aanspraak maken op een evenredig deel van de andere portie. De hoofdregel van het aasdomsrecht was: 'het naaste bloed beurt het goed'. Dit principe werd eind zestiende eeuw aangevuld met enkele nadere uitwerkingen. Wanneer er geen kinderen waren, erfden eerst de ouders, ieder voor de helft. Waren er geen ouders, erfden broers of zussen of hun kinderen en kindskinderen. Waren die er ook niet, kwamen grootouders, of tenslotte ooms en tantes in aanmerking voor de erfenis. Ontbraken bloedverwanten helemaal, dan trad de overheid als rechthebbende op. Van dit erfrecht kon worden afgeweken door te trouwen op huwelijkse voorwaarden, waardoor beide partners hun bezittingen in de eigen familie konden houden of kinderen uit een eerder huwelijk naast hun legitieme erfportie een extra gift konden toezeggen. Goederen die niet in het huwelijkscontract werden opgenomen, konden tijdens het huwelijk in gemeenschap blijven. Daarnaast was het mogelijk om met behulp van een testament de verdeling van de goederen na de dood te regelen. Dit laatste bood echtgenoten de mogelijkheid om elkaar te laten delen in de nalatenschap ten koste van de kinderen. Overigens hielden kinderen ook dan recht op tenminste een derde deel van het goed dat ze volgens het versterfrecht zouden hebben gehad.²²¹

Problemen ontstonden op het moment dat de aanspraak op een nalatenschap ter discussie stond, bijvoorbeeld wanneer (verre) rechthebbenden bij de voogden op een boedelscheiding aandrongen.²²² Veel attestaties in de rubriek 'erfeniskwesties' zijn pogingen om familierelaties te bewijzen. Zo toonden erfgenamen in een serie getuigenverklaringen aan dat ze familie van Jan Sijbrantsz. Smit waren en recht hadden op de erfportie van de inmiddels overleden verwanten van Smit. Bij zulke onenigheden kon-

²²⁰ Vgl. Schmidt, *Overleven na de dood*, 74.

²²¹ Het voert te ver om hier het aasdomsrecht in alle finesses uit de doeken te doen. Zie voor meer gegevens: Schmidt, *Overleven na de dood*, 80-120; De Smidt, *Compendium*, 48; De Blécourt, *Kort begrip*, 339-376, m.n. 344, 345. Vgl. Van Leeuwen, *Het Rooms-Hollands regt III*, 13-15; De Groot, *Inleidinge*, II.28, 1-43.

²²² Vgl. Brand, *Over macht en overwicht*, 307.

den de schepenen worden ingeschakeld. En dus was het zaak voor de erfgenamen om hun claim met behulp van een attestatie te versterken of die van anderen doeltreffend te ondergraven.²²³ In het geval van de erfenis van Smit speelde de zaak zelfs tot aan het Hof van Holland toe. Maar dat was een zeldzaamheid. Geen enkele andere attestatie waarin een erfeniskwestie centraal stond, kreeg een juridisch vervolg voor de vredemakers of de civiele schepenbank

Moeilijkheden omtrent erfenissen ontstonden ook wanneer bijvoorbeeld een kind in een ver land of op zee was overleden. De ouders moesten dan, om aanspraak te kunnen maken op de nalatenschap of het resterende salaris van bijvoorbeeld de VOC, bewijzen dat de overledene hun kind was.²²⁴ Dit konden ze doen door middel van een attestatie waarin zij burens of het huispersoneel een getuigenis van die strekking lieten afleggen. Belangrijk in deze attestaties was de zogeheten 'reden van wetenschap' van de deposanten. Zij moesten de rekwirant en het bewuste kind al jaren kennen en zeer vertrouwelijk met hen zijn omgegaan.²²⁵ Sommige burens gaven aan het kind te hebben uitgeleid bij zijn vertrek naar de Oost en een zogeheten 'schei-dronk' of afscheidsmaaltijd met hem te hebben gehouden.²²⁶

Daarnaast wilde een aantal rekwiranten met behulp van een attestatie aantonen dat iemand hen al of niet op zijn sterfbed een speciaal goed of geldbedrag had toegezegd. Vaak ging het daarbij om mensen die geen familierelatie met de erflater hadden. Zo liet de dienstmeid van Willem Dircx. Quakenbosch enkele burens verklaren dat haar heer haar tijdens zijn leven de helft van zijn erfdeel uit de nalatenschap van de bovengenoemde Jan Sijbrantsz. Smit had beloofd. De attestaties waren duidelijk opgesteld met het oog op de boedelscheiding die dezelfde dag plaatshad.²²⁷ In een enkel geval was sprake van echtgenoten die elkaar op het doodsbed van alles hadden beloofd. De vrouw van Jacob van der Werff bezwoer in het kraambed haar moeder dat haar echtgenoot al haar goed moest erven. Op grond daarvan meende Jacob dus toen zijn vrouw in het kraambed overleed recht op de hele boedel te hebben. Maar omdat er geen testament was, ging de helft van de nalatenschap naar bloedverwanten. Kinderen worden in de attestatie niet vermeld. Het lijkt er dus op dat zijn schoonmoeder in weerwil van haar dochters' wens haar legitieme portie opeiste. Daarmee stond ze in haar recht, de getuigenverklaringen van de vroedvrouw en negen buurvrouwen ten spijt.²²⁸ Merkwaardig dat notaris Van Overmeer Jacob en zijn deposanten daar niet op wees voordat hij de attestatie noteerde.

²²³ RAL, ONA, inv.nr. 1044, nr. 16 (15-3-1664), nr. 31 (26-3-1664), nr. 38, 39, 40 (alle 23-5-1664), nr. 44 (17-6-1664); *ibidem*, inv.nr. 1045, nr. 44 (7-11-1665), 52 (9-12-1665) en *idem*, inv.nr. 963, nr. 80 (17-7-1663); *ibidem*, inv.nr. 966, nr. 87 (22-5-1666). Vgl. De Blécourt, *Kort begrip*, 367.

²²⁴ Uit Leiden vertrokken in de 18e eeuw jaarlijks gemiddeld 73 mensen naar de Oost. Cijfers voor de zeventiende eeuw zijn niet voor handen (Gaastra, 'Leiden en de VOC', 61). Vgl. Van der Heijden, 'Achterblijvers', 186; Bruijn & Lucassen, *Op de schepen der Oost-Indische Compagnie*, 16-18; Bruijn, 'Personelsbehoefte van de VOC', 218-248.

²²⁵ Lybreghts, *Redenerend vertoog over het notarisamt*, 221,222.

²²⁶ Zie bijvoorbeeld RAL, ONA, inv.nr. 966, nr. 131 (30-9-1666).

²²⁷ *Idem*, inv.nr. 1047, nr. 70 (2-11-1667); nr. 71 (2-11-1667).

²²⁸ *Idem*, inv.nr. 965, nr. 141 (16-12-1665).

6.2.5 Conclusie

Al met al lijken notariële attestaties erg succesvol te zijn geweest in het voorkomen van civiele rechtszaken naar aanleiding van allerlei meestal kleine geschillen. Iets meer dan vier procent van de rekwiranten in de onderzochte notarisboeken begon na de optekening van de akte alsnog een proces voor de civiele vierschaar, de rechtbank waar attestaties als bewijsmiddel geaccepteerd konden worden. De verklaring hiervoor moet deels worden gezocht in de afschrikwekkende werking van attestaties. Wie getuigen bereid vond om voor een notaris een verklaring af te leggen, inclusief de daarbij behorende belofte om hun verhaal eventueel later voor de rechtbank met een eed te bekrachtigen, stond sterk en liet zien niet voor een proces terug te schrikken. Wanneer de tegenpartij ook van zijn of haar zaak overtuigd was, kon deze eveneens naar een notaris stappen om een attestatie te laten opmaken. Zo niet, dan deed hij of zij er beter aan om in te binden. Attestaties die tijdens een rechtszaak werden opgetekend misten dat dreigende aspect. Veertig procent van de civiele gedingen waarbij alleen gedurende het proces notariële getuigenverklaringen zijn opgesteld, eindigde in een oordeel van de schepenen. Dit komt omdat attestaties pas laat in een geding een rol speelden. Partijen die al zover waren gekomen, waren minder geneigd om terug te krabbelen.

Attestaties pasten in het systeem van *Ehrenhandel*, waarbij stedelingen voortdurend de eigen reputatie bewaakten om zo maatschappelijk niet buiten de boot te vallen. Als door een belediging, een onterechte beschuldiging of een schadelijke suggestie iemands naam door het slijk was gehaald en de directe confrontatie onvoldoende eetherstel had opgeleverd, dan kon een getuigenverklaring wonderen verrichten. Althans, voor wie zo'n akte kon betalen. Het laten optekenen van attestaties was niet voor iedereen weggelegd. De meeste rekwiranten behoorden tot de zelfstandige midden groepen. Zij werden door aantasting van de eigen eer het meest direct in hun inkomsten bedreigd. Voor de grote groep loonarbeiders bleef de notaris onbereikbaar.²²⁹ Bovendien waren veel rekwiranten man. Zij traden vaak ook namens hun vrouw op. Alleen de categorie 'huwelijk en zedelijkheid' kende meer vrouwen die een attestatie lieten opstellen. Vrouwen met huwelijksproblemen maakten hun zaak ook vaker bij de schepenen ahangig. In deze gevallen was representatie door de man begrijpelijkerwijs uitgesloten.

Bij geschillen kon ook een akte van 'insinuatie en protestatie' bij de notaris worden opgetekend, de tweede belangrijke groep semi-processuele akten. In het hiernavolgende zal deze categorie nader aan bod komen.

²²⁹ Hoe groot die groep precies was rond het midden van de zeventiende eeuw, is niet helemaal duidelijk. Volgens Posthumus bestond in 1634 90% van de Leidse bevolking uit 'gemene handwerx- en arbeijtsluijden' (Posthumus, *Bronnen IV*, 36). Maar die groep bestond zowel uit loonarbeiders als uit kleine zelfstandigen. Diederiks onderscheidde voor 1749 zes beroeps-belastingcategorieën. De laagste groep, met daarin voornamelijk spinners en wevers, maakte volgens zijn berekeningen 65% van het totaal aantal mannelijke gezinshoofden uit. Maar ook hieronder bevonden zich zelfstandige arbeiders. Diederiks schatte het aantal loonafhankelijken op 47,5 procent. Van ruim 21% van de gezinshoofden was niet bekend of zij zelfstandig opereerden of in loondienst waren (Diederiks, 'Beroepsstructuur', 53,59).

6.3 Insinuaties

Een insinuatie diende in tegenstelling tot een attestatie niet in de eerste plaats als een juridisch bewijsmiddel. Een insinuant gaf een notaris de opdracht zich naar de tegenpartij te begeven om deze mondeling of schriftelijk een bepaalde aanzegging te doen.²³⁰ Het ging meestal om een officiële verklaring dat de ander verzuimd had een zekere verplichting na te komen, met het verzoek dit alsnog te doen. In feite kwam een insinuatie neer op een aanzegging van een vordering, want wanneer de tegenpartij in gebreke bleef, kon de notaris hem of haar middels een zogeheten ‘protestatie’ aansprakelijk stellen voor alle geleden schade.²³¹ Insinuaties en protestaties hoorden daarom nauw bij elkaar.²³² Daarnaast kon de notaris ook worden gevraagd om met behulp van een insinuatie in meer algemene zin iets bij de geïnsinueerde voor elkaar te krijgen.²³³ Dit laatste kwam bijvoorbeeld van pas bij beledigingen. De notaris vroeg de geïnsinueerde dan of hij of zij de gewraakte beschimping had geuit en of hij of zij er nog steeds achter stond. Zo ja, dan zou een rechtszaak volgen. Ontkende de geïnsinueerde de belediging, dan moest hij of zij de notaris plechtig verklaren van de insinuant niets dan een deugd te weten. De notaris deed zijn opdrachtgever vervolgens weer verslag van deze *amende honorable*. Op die manier kon een notariële vordering uiteindelijk wél juridische bewijsmiddelen opleveren.²³⁴

De notaris leek zich dus bij een insinuatie actiever op te stellen dan bij een attestatie. Hij zocht de geïnsinueerde zelf op in het bijzijn van twee getuigen, las de verklaring voor, stelde hem of haar aansprakelijk en bracht de insinuant weer verslag uit van de resultaten. Maar de notaris hield het bij officiële verklaringen. Hij bemiddelde niet tussen de partijen. Een notaris kan daarom volgens Roodenburg bij het uitbrengen van een insinuatie als een *go-between* worden beschouwd, een neutrale verbindingsman die boodschappen van de ene partij aan de andere overbrengt en vice versa.²³⁵ Hierbij moet echter worden aangetekend dat de notaris slechts door één partij werd ingeschakeld. Hij handelde uitsluitend in opdracht van de insinuant en hield zich strikt aan zijn orders. Die stonden in een rekest dat door de insinuant was ondertekend.²³⁶ Daarmee was de notaris zeker niet neutraal. Hij diende alleen het belang van de insinuant. Bovendien bezat hij geen echte verbindingsfunctie. De andere partij had immers niet om zijn tussenkomst gevraagd. Verder hield de notaris zich in de praktijk vaak doof voor de re-

²³⁰ Lybreghts, *Redenerend vertoog over het notarisamp*, 301.

²³¹ Gehlen, *Notariële akten uit de 17e en 18e eeuw*, 177, 180.

²³² Er kon niet officieel geïntestesteed worden als er geen insinuatie aan voorafgegaan was (Wassenaer, *Practijk notariael*, 41).

²³³ Lybreghts, *Redenerend vertoog over het notarisamp*, 301.

²³⁴ Vgl. Roodenburg, *De notaris en de erehandel*, 373.

²³⁵ Idem, 374. Zie over de *go-between* ook: Roberts, *Order and dispute*, 70. Mather & Yngvesson benadrukken dat een *go-between* niet zo passief is als wel wordt gedacht. Ook een ‘neutrale’ tussenpersoon kiest eigen bewoordingen bij het overbrengen van boodschappen en oefent zo invloed uit (Idem, ‘Transformation of disputes’, 778).

²³⁶ Lybreghts, *Redenerend vertoog op het notarisamp*, 305.

denen waarom de geïnsinueerde nog niet aan zijn verplichting had voldaan. Wie de vordering naast zich neerlegde, kon hoe dan ook rekenen op een protestatie.²³⁷

De rekesten van de insinuanten wekken de indruk door henzelf te zijn opgesteld. Ze zijn bijvoorbeeld allemaal geschreven in de ik-vorm en vrijwel altijd gericht aan 'de eerste notaris hiertoe verzocht'. Toch was het de notaris die de verzoekschriften opstelde, in opdracht van de insinuant. De rekesten die in de onderzochte notariële protocollen zijn opgenomen, volgen allemaal het model dat ook in notarisboeken is opgenomen. Ze hebben dezelfde opbouw en bevatten dezelfde uitdrukkingen. Zo beginnen de verzoekschriften doorgaans met de aanduiding van de insinuant – 'mij ondergeschrevene' – en de naam van de geïnsinueerde. Vervolgens vermelden ze kort en bondig op welke wijze de geïnsinueerde de belangen van de insinuant had geschaad en wat deze als gevolg hiervan aangezegd diende te worden, namelijk dat de notaris bij in gebreke blijven hem of haar aansprakelijk zou stellen of op andere wijze voor de gevolgen zou laten opdraaien. Tot slot verzocht de insinuant de notaris steevast van het rekest een kopie te maken en verslag uit te brengen.²³⁸

Het laten uitbrengen van een insinuatie moet een kostbare aangelegenheid zijn geweest. Weliswaar is niet bekend wat een notaris voor deze dienst in rekening bracht, maar gezien het meerwerk zal het bedrag hoger zijn geweest dan bij attestaties. Soms trof een notaris een geïnsinueerde niet thuis; hij kon dan naar de burens gaan, maar soms ging hij in plaats daarvan later nog eens langs.²³⁹ Dit maakte insinuaties waarschijnlijk voor veel mensen onbereikbaar. Alternatieven zoals het laten optekenen van notariële attestaties of een proces voor het college van vredemakers waren voor hen interessanter. Het hogere prijskaartje blijkt ook uit de sociale status van de insinuanten. Van ruim eenderde van hen is het beroep bekend. Aangetroffen zijn: vijf kooplieden, een brouwer, een bakker en een student. Op één na waren de insinuanten man; onder de geïnsinueerden bevonden zich twee vrouwen.

Insinuaties werden in de onderzochte periode vooral gebruikt bij oninbare wisselbrieven. Een wisselbrief is een document waarmee een opdrachtgever of 'trekker' iemand in een andere plaats – de 'betrokkene' – gebiedt om een aldaar verblijvend persoon of 'nemer' op een nader omschreven dag en plaats een bepaalde som geld te geven. De brief moet wel eerst door de houder aan de betrokkene ter acceptatie worden aangeboden. Meestal waren trekker en nemer kooplieden, die in de brieven handelden. Wanneer de debiteur de betaalopdracht geaccepteerd had, maar niet binnen de afgesproken termijn tot betaling was overgegaan, kon de nemer naar een notaris stappen om middels een insinuatie en 'protestatie' alsnog aan zijn geld te komen. Overigens was het gebruikelijk een wisselbrief pas op de vervaldatum te betalen; degene aan wie

²³⁷ Wel tekent Lybreghts aan dat een notaris zijn 'protestatie' moest richten naar de inhoud van de insinuatie. Een notaris die alleen maar iets bekend moest maken (en dus niet vanwege achterstallige gelden werd gestuurd) of iets na moest vragen, kon niet protesteren van 'kosten, schaden en interessen'. Hij moest dan bijvoorbeeld protesteren van 'non communicatio' (Lybreghts, *Redenerend vertoog op het notarisampt*, 303).

²³⁸ Vgl. Van Wassenaer, *Practyk notariael*, 40-42; Lybreghts, *Redenerend vertoog op het notarisampt*, 302. Originele rekesten die door de insinuanten zelf waren geschreven, konden niet in de protocollen worden gevonden.

²³⁹ Lybreghts, *Redenerend vertoog op het notarisampt*, 294. Vgl. RAL, ONA, inv.nr. 1045, nr. 21 (16-6-1665), 24 (4-7-1665).

moest worden betaald, mocht eens voor die tijd failliet gaan. De betrokkene kon dan in theorie gedwongen worden het geld nog eens te voldoen.²⁴⁰

Tabel 6.11 Verdeling van de onderzochte insinuaties en protestaties (1664-1668) in personen (T), mannen (M), vrouwen (V) en het aantal zaken (N). Tussen haakjes het aantal vervolginusinuaties in deze rubriek.

Categorie	Personen 1664-1668			Zaken				
	Rekwirant		Tegenpartij					
	M	V	T	M	V	T	N	%
Protest ivm wisselbrief	11	0	11 ²⁴¹	12	0	12	12 (1)	52
Vragen naar bewijs	6	0	6	6	0	6	6	26
Overig	4	1	5	4	2	6 ²⁴²	5	22
Totaal	21	1	22	22	2	24	23 (1)	100

Bron: RAL, ONA, inv.nr. 904-908, 964-968, 1044-1048 en 774-782.

De opgegeven redenen voor het niet betalen van wisselbrieven waren divers. Koopman Jean Panhuijsen beweerde bijvoorbeeld dat de overeengekomen termijn waarbinnen hij het bedrag moest uitkeren nog niet om was.²⁴³ Zijn collega Cornelis Godtschalck kwam het beter uit om een maand later dan was afgesproken over de brug te komen.²⁴⁴ Anderen zeiden de wisselbrief simpelweg niet te accepteren.²⁴⁵ Zo ontkende Philips den Dopper de trekker of lastgever te kennen.²⁴⁶ Maar de notaris liet zich hierdoor niet van de wijs brengen. Steeds antwoordde hij dat alle kosten, schade en renten voor rekening van de geïnsinueerde kwamen. Dat deed hij ook toen hij in plaats van de geïnsinueerde koopman diens vrouw aantrof die hem vroeg twee dagen later terug te komen. Huisvrouwen, zuster, broers, huispersoneel en burens golden bij afwezigheid van de betrokkene als vervanging.²⁴⁷

Een insinuatie en bijbehorende 'protestatie' moesten snel na de vervaldatum van een wisselbrief worden opgemaakt. Notarisboeken spreken van een termijn van acht dagen.²⁴⁸ Een nemer kon dan naar de rechtbank stappen om aan het protest inhoud te geven en de betrokkene alsnog tot betaling te dwingen.²⁴⁹ Maar dit lijkt niet vaak gebeurd te zijn. Degenen die tot betaling gemaand werden, lieten het zelden op een rechtszaak aankomen. Daarvoor was het bijbehorende eerverlies te groot. De bewuste

²⁴⁰ Lybreghts, *Redenerend vertoog over het notarisampt*, 292, 294; Van Leeuwen, *Nederlandse practyk*, 276; Wassenauer, *Practijck notariael*, 73. Vgl. Wallert, *De wisselbrief*, 89-122; De Vries & Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 163-165; Van Dillen, *Van rijkdom en regenten*, 451-452.

²⁴¹ Eén keer werden de erfgenamen van iemand als één insinuant opgevoerd.

²⁴² In één akte was de geïnsinueerde een echtpaar.

²⁴³ RAL, ONA, inv.nr. 776, nr. 165 (17-5-1665).

²⁴⁴ Idem, inv.nr. 1048, nr. 80 (27-10-1668).

²⁴⁵ Idem, inv.nr. 780, nr. 382 (1-12-1667), 408 (9-12-1667); Idem, inv.nr. 907, nr. 22 (12-3-1667).

²⁴⁶ Idem, inv.nr. 778, nr. 217 (7-6-1666).

²⁴⁷ Idem, inv.nr. 907, nr. 13 (10-2-1667). Vgl. Lybreghts, *Redenerend vertoog op het notarisampt*, 294.

²⁴⁸ Bij het niet accepteren van de wisselbrief was de termijn nog korter, nl. drie dagen (Van Leeuwen, *Nederlandse practyk ende oefening der notarissen*, 35; Van Wassenauer, *Practijck notariael*, 74).

²⁴⁹ Lett. namptifiseren (de geëiste penningen onder borgtocht betalen tot het uiteindelijke vonnis geleverd wordt).

kooplieden zouden dan als wanbetalers bekend komen te staan. In de onderzochte periode kreeg geen enkele 'protestatie' in verband met een wisselbrief een juridisch vervolg.

Ook insinuaties ter verkrijging van bewijzen waren in de onderzochte periode uiterst doeltreffend. Alle keren voldeed de geïnsinueerde prompt aan het verzoek van de insinuant. In de onderzochte periode kreeg maar één insinuatie een juridisch vervolg. Daarin ging het om een partij schapenvellen die koopman Hendrick van Hoochvelt had geleverd aan Quirijn Sterrevelt. Quirijn weigerde te betalen, ook na een insinuatie, waarna een 'protestatie' en een rechtszaak volgden.²⁵⁰ Van de overige insinuanten en geïnsinueerden kon geen spoor in de rechterlijke archieven worden aangetroffen. Daarmee vervulden de insinuaties eenzelfde autonome rol als de attestaties in de stedelijke geschilbeslechtingdelta.

6.4 Verzoeningsovereenkomsten

Hoe liep het met een zaak af die ineens uit de civielrechtelijke archieven verdween? Wat gebeurde er met geschillen die nooit voor de schepenen terecht kwamen? In de literatuur wordt gewezen op verschillende mogelijkheden.²⁵¹ Partijen konden bijvoorbeeld de kwestie laten rusten en elkaar verder negeren. Maar dit was, gezien de frequentie waarmee men elkaar in de buurt of op het werk tegenkwam, nauwelijks realiseerbaar. Bovendien bleef bijvoorbeeld bij een welgemikte belediging of roddel de goede naam beschadigd. Wie niet reageerde op aantijgingen van sociaal gelijken liep sowieso een deuk in zijn reputatie op.²⁵² Het geschil kon ook blijven bestaan en zo nu en dan tot een uitbarsting komen in de vorm van geroddel, achterklap en beledigingen. Maar uiteindelijk waren hier noch de direct betrokkenen, noch de buurt of de familie bij gebaat.²⁵³ Wegtrekken uit de buurt was daarom een betere optie. Wie dat niet wilde kon in het belang van de rust en de vrede een kwestie maar beter bijleggen, hetzij onderling of met behulp van een derde partij.²⁵⁴

Wanneer zo'n verzoening zonder hulp van tussenpersonen tot stand kwam, is sprake van tweezijdige geschiloplossing.²⁵⁵ Dikwijls was dit een mondelinge aangelegenheid. Soms werden ook enkele afspraken gemaakt die door derden, bijvoorbeeld de

²⁵⁰ RAL, ONA, inv.nr. 782, nr. 328 (11-8-1668). Hendrick dagvaarde Quirijn nog diezelfde maand voor de schepenen en eiste een bedrag van zeshonderdvijfentwintig gulden van de debiteur. De schepenenbank stelde de koopman uiteindelijk in het gelijk (RAL, ORA, inv.nr. 44 G, p. 189 (31-8-1668/19-9-1668)).

²⁵¹ Zie voor een overzicht: Horwitz, *The logic of social control*, 97-190; Galanter, 'Gerechtigheid in vele gedaanten', 344-345; Roberts, 'The study of dispute', 11-17; Castan, 'Arbitration of disputes', 220.

²⁵² Zie onder meer Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 174; Leuker, 'Schelmen', 319-323. Vgl. Spierenburg, 'Knife fighting', 104-105; Sullivan, *The punishment of crime*, 124-125, 128.

²⁵³ Vgl. Van der Heijden, *Huwelijk in Holland*, 119-121; Roeck, 'Neighbourhoods', 207.

²⁵⁴ Bekend is het afdrinken van meningsverschillen in de kroeg. De betrokkenen toastten dan op elkaars gezondheid en maakten daarmee het gezegde of gebeuren ongedaan. Zie Spierenburg, 'Knife fighting', 115; Dinges, 'Geschlecht und Ehre', 180; Sharpe, 'Enforcing the law', 112.

²⁵⁵ Strict genomen kan hier niet van geschilbeslechting worden gesproken, omdat die term formeel is gereserveerd voor het afdoen van geschillen waarbij een actieve derde partij betrokken is (Vgl. Quist, 'Arbitrage van alle markten thuis', 34). Zie ook Horwitz, *The logic of social control*, 134; Roberts, 'The study of dispute', 11-12.

notaris, op schrift konden worden gesteld. Zo bevatten de onderzochte notariële protocollen zeventien akten waarin partijen de uiteindelijk bereikte onderlinge overeenkomst vastlegden. Overigens is het onduidelijk of hier van zuivere tweezijdige geschiloplossing gesproken kan worden. In de akten staat weliswaar niets over tussenpersonen vermeld, maar dat zegt weinig. Het is bijvoorbeeld waarschijnlijk dat de buurt de nodige druk op de strijdende partijen heeft uitgeoefend en ook de familie kan op verzoening hebben aangedrongen. Daarnaast kunnen burens of familieleden ook achter de schermen hebben bemiddeld. Aanwijzingen dat de notaris zelf bemiddelde, zijn er niet.²⁵⁶ Het is mogelijk dat de hulp van derden door de onderzochte notarissen niet altijd even consequent is aangegeven. Gangbare auteurs van notarisboeken als Van Wassenaer en Van Leeuwen boden voor dergelijke akten geen modellen.²⁵⁷

Het ging in de bewuste stukken vaak om betrekkelijk complexe problemen, zoals erfeniskwesties, compensatie van kraamkosten en defloratie, burenkwesties en achterstallige betalingen. Blijkbaar waren deze zaken te ingewikkeld voor een mondelinge afhandeling. Vastlegging van het bereikte akkoord gaf beide partijen meer zekerheid dat de afspraken ook zouden worden nagekomen.²⁵⁸ Doorgaans hield de overeenkomst in dat beide partijen iets moesten inleveren. Maar de winst werd eveneens gedeeld. De eiser bespaarde zich de tijd en de kosten die een rechtszaak met zich mee zou brengen en de gedaagde kon er zijn of haar eer mee redden.²⁵⁹ Zo staakten Cornelis Jacobsz. van der Werff en zijn schoonvader Jacob Cornelisz. Ouwelant een juridisch proces over het erfdeel van Cornelis' echtgenote – de stiefdochter van Jacob – en legden ze de kwestie bij 'zoals dat hoort tussen nauwe bloedverwanten en zeker tussen ouders en kinderen'.²⁶⁰ Rechtszaken tussen familieleden waren *not done*. Het is daarom ook niet onwaarschijnlijk dat de familie de nodige druk op de twee geschilpartijen heeft uitgeoefend om tot een oplossing te komen. Wie een proces tot het einde toe doorzette, verloor eerder zijn reputatie dan dat hij ermee aan aanzien won.²⁶¹

Van driezijdige geschilbeslechting was sprake wanneer twee mensen met een geschil een derde partij inschakelden. Deze kon tussen de geschilpartijen bemiddelen of een scheidsrechterlijk oordeel uitspreken.²⁶² Bemiddelaars hadden vaak een relatie met zowel het ene als het andere kamp.²⁶³ Idealiter moest die relatie naar beide partijen toe gelijkwaardig zijn. Zodra één kamp het vermoeden kreeg dat een bemiddelaar het andere voortrok, dan kon het zich terugtrekken. En voor een geslaagde bemiddelingspoging was medewerking essentieel; beide partijen moesten per slot van rekening met

²⁵⁶ Vgl. Heersink, 'Zachte woorden', 100-102.

²⁵⁷ In het notarisboek van Van Leeuwen staan alleen enkele opmerkingen over akten van transactie of verblijf, waarin wel sprake is van een bemiddelende of arbitrerende derde partij (Van Leeuwen, *Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen*, 257-261).

²⁵⁸ Het vastleggen van de overeenkomst door een notaris gaf het bereikte akkoord een hogere status (vgl. Galanter, 'Gerechtigheid in vele gedaanten', 346; Castan, 'Arbitration of disputes', 254).

²⁵⁹ Castan, 'Arbitration of disputes', 224-226.

²⁶⁰ RAL, ONA, inv.nr. 968, nr. 41 (18-2-1668).

²⁶¹ Kooijmans, *Vriendschap*, 14, 197,215; Castan, 'Arbitration of disputes', 226.

²⁶² Roberts, 'The study of dispute', 11-15. Vgl. Roodenburg, *Onder censuur*, 24. Heersink haalt bemiddeling en arbitrage enigszins door elkaar (Heersink, 'Zachte woorden', 98,99).

²⁶³ In sociologische terminologie bestonden er zogeheten *cross-cutting ties* tussen hen (Horwitz, *The logic of social control*, 132, 134).

een compromisvoorstel kunnen instemmen. Maar in de praktijk was een bemiddelaar niet altijd neutraal. Hij koos in de onderhandelingen soms partij voor degene met de meeste status en oefende daardoor een grotere dwang uit op het andere kamp om toe te geven.²⁶⁴ Dit blijkt bijvoorbeeld uit het eerder aangehaalde geval van Geertruijt van Thienen. Zij was naar eigen zeggen zwanger geraakt van medicus Franciscus Gomarus bij wie ze als dienstmeisje werkte. De *doctor medicinae* ontkende echter de vader van het kind te zijn. Geertruijt schakelde daarop haar oom, professor Adriaen Beeckerts van Thienen, in om voor haar te bemiddelen. Die geloofde niet dat de dokter zijn nichtje zwanger had gemaakt. Hij en Franciscus waren al jaren goede bekenden. Adriaen weigerde dan ook de geneesheer Geertruijts hoge eisen voor te leggen. Een overeenstemming kon niet worden gevonden.²⁶⁵

In de bovenstaande kwestie was sprake van een groot klassenverschil tussen de partijen. De bemiddelaar was bovendien partijdig en gaf de *doctor medicinae* het voordeel van de twijfel. De overeenkomsten die in de notariële protocollen zijn opgenomen, waarbij dus wél een verzoening tot stand was gekomen, lijken vaak gesloten door geschilpartijen met een minder grote sociale afstand tot elkaar. Helaas ontbreken voldoende gegevens om te kunnen beoordelen of ook in deze gevallen degene met de relatief hoogste sociale status bij bemiddeling aan het langste eind trok. Niet alleen is maar in een klein aantal akten de beroepsaanduiding van de geschilvoerende partijen vermeld. De bemiddelaars zelf werden zelden met name genoemd. In de overeenkomsten werd alleen gerept over 'goede vrienden', 'goede mannen' of 'goede lieden' die met hun 'tussenspraak' een oplossing hadden bereikt. De relatie tussen de geschilpartijen en de bemiddelaars kan daarom niet goed worden beoordeeld.²⁶⁶

Tussenpersonen konden in plaats van te bemiddelen ook op verzoek van de geschilpartijen arbitrereren of een scheidsrechterlijk oordeel uitspreken. Zij kregen dan de bevoegdheid om een oplossing op te leggen of 'een zegge te doen'.²⁶⁷ De scheidsrechters konden schepenen zijn, maar ook 'goede mannen', arbiters die buiten het juridische systeem stonden. Soms kregen de geschilpartijen arbiters toegewezen, bijvoorbeeld door het college van vredemakers wanneer de kwestie niet binnen afzienbare tijd tot een oplossing kon worden gebracht. Maar ook was het mogelijk dat de kampen op eigen initiatief scheidsmannen in de arm namen. Voorwaarde voor arbitrage was steeds dat beide partijen beloofden zich bij het scheidsrechterlijk oordeel te zullen neerleggen. Dit konden ze doen door de schepenen die hen doorverwezen, toe te zeggen het geschil aan de arbiters te zullen 'verblijven' of overlaten. Deze belofte werd dan bijgeschreven in de aantekeningen die tijdens de zitting werden gemaakt. Maar een en ander kon ook worden neergelegd in een notariële akte van verblijf, ook wel akte van transactie of compromis genaamd.²⁶⁸

²⁶⁴ Merry, 'De sociale organisatie van bemiddeling', 369-379.

²⁶⁵ RAL, ONA, inv.nr. 777, nr. 450,451 (9-12-1665; 13-12-1665). Zie ook par. 6.2.3.

²⁶⁶ Vgl. Le Bailly, *Recht voor de raad*, 214; Godding, 'Une justice parallèle', 123-124 en 128.

²⁶⁷ Wanneer een derde partij door de gemeenschap bevoegd wordt verklaard om in een zaak een oordeel uit te spreken, is sprake van berechting.

²⁶⁸ Een verblijf kon ook mondeling worden afgesproken (zie bijv. RAL, ONA, inv.nr. 775, nr. 648 (15-12-1664), waarin notaris Raven zijn uitspraak vastlegt na een mondeling verblijf inzake een burenkwestie).

Het ging bij arbitrage niet om rechtstreekse bemiddeling tussen de betrokken partijen. De door hen aangewezen goede mannen moesten, na de partijen te hebben gehoord, plaatsvervangend 'naar recht en billijkheid' onderhandelingen voeren en tot een scheidsrechterlijk oordeel komen. Wanneer zij er niet uitkwamen, mochten zij, bij een even aantal scheidsmannen, een 'super arbiter' aanstellen die de doorslag moest geven. Verder legden de partijen bij een verblijf vaak vast dat ze de uitkomst van de arbitrage juridisch zouden laten bekrachtigen. Dit was belangrijk omdat ze waarschijnlijk zonder die extra zekerheid nooit bereid zouden zijn geweest om tot een buitenrechterlijke oplossing te komen.²⁶⁹

Om een zo gunstig mogelijk resultaat af te dwingen, schoven de partijen meestal aanzienlijke heren naar voren die veel invloed hadden.²⁷⁰ In de onderzochte akten gaat het onder meer om advocaten van het Hof van Holland, leden van de vroedschap, schepenen en hoogleraren in de rechten, maar ook om notarissen en kooplieden. Anderen, zoals pondgaarders en metselaars mochten zich vooral vanwege hun specifieke expertise met een aantal geschillen bemoeien²⁷¹ Buurtheren, bonmeesters, predikanten of ouderlingen werden in de onderzochte akten niet of nauwelijks als arbiters naar voren geschoven.²⁷² De meeste scheidsmannen waren wat aanzien en invloed betreft aan elkaar gewaagd; veel van hen waren zelfs collega's. Zo traden twee notarissen als arbitersduo op.²⁷³ Twee keer werd door beide geschilpartijen een advocaat van het Hof van Holland als arbiter aangewezen. In drie andere gevallen lieten de betreffende kampen hun kwestie ter beslechting over aan respectievelijk een advocaat van het Hof van Holland en een hoogleraar in de rechten.²⁷⁴ Het is de vraag in hoeverre nauwe betrekkingen tussen de scheidslieden tot scherpe onderhandelingen hebben geleid. In ieder geval leek het bereikte compromis geen van te voren uitgemaakte zaak. Eén keer bleken de arbiters na acht jaar nog altijd geen uitspraak te hebben gedaan. Maar meestal ging het sneller.²⁷⁵

In tenminste veertien van de zesenvertig akten waarin sprake was van bemiddeling dan wel arbitrage, beide hier gemakshalve in één woord verzoeningsovereenkomsten genoemd, was sprake van een lopend juridisch proces tussen de betrokken kampen. Zo hadden Bartholomeus Oloff, Juriaen Snaphaen en Salomon van der Vlies zo'n 'afkeer'

²⁶⁹ Vaak gebeurde dit aan het gewestelijke hof. Zie Van Leeuwen, *Nederlandse practyk ende oeffening der notarissen*, 258v.

²⁷⁰ Horwitz, *The logic of social control*, 135; Castan, 'Arbitration of disputes', 235-237. In Amsterdam bestond volgens Kernkamp een soort scheidsrechtspool, waarin jaarlijks op verzoek van de vierschaar, uit alle economische sectoren 'experts' participeerden (Kernkamp, 'Regeering en historie', 52). Voor Leiden is zo'n pool niet gevonden.

²⁷¹ Voor pondgaarders (makelaar in granen), zie bijv. RAL, ONA, inv.nr. 775, nr. 631 (10-12-1664), 632 (10-12-1664); voor metselaars, zie o.m. RAL ONA, inv.nr. 906, nr. 138 (8-11-1666).

²⁷² Onder de arbiters is slechts één buurtheer gevonden. Onduidelijk is of deze in zijn hoedanigheid als buurtheer optrad, of als koopman (RAL, ONA, inv.nr. 965, nr. 24 (21-2-1665) en 34 (8-3-1665)). Ook kon maar één ouderling worden gevonden. Die was tegelijk ook schepenen. Gezien de aard van het geschil, een ruzie tussen de schout en de secretaris van Katwijk, lijkt de arbiter vooral vanwege zijn politieke functie te zijn gekozen. (RAL, ONA, inv.nr. 966, nr. 42 (3-3-1666)). Ouderlingen werden overigens wel als arbiters of bemiddelaars ingezet (RAL, FH, inv.nr. 21 (5-6-1652; 1-7-1655; 7-7-1655)).

²⁷³ RAL, ONA, inv.nr. 1046, nr. 7 (17-1-1666).

²⁷⁴ Idem, inv.nr. 776, nr. 60 (4-3-1665); Idem, inv.nr. 1046, nr. 42 (21-12-1666); Idem, inv.nr. 968, nr. 157 (20-10-1668).

²⁷⁵ Idem, inv.nr. 776, nr. 60 (4-3-1665). De goede mannen die François Drabbe en Cornelis Bollaert aanwezen, kwamen binnen acht dagen met een oplossing (Idem, inv.nr. 965, nr. 24 (21-2-1665) en 34 (8-3-1665)).

gekregen van een rechtszaak voor het Hof van Holland inzake de betaling van twee geleverde halve lakens dat ze zelf onderling een betalingsregeling overeenkwamen.²⁷⁶ Anderen werden door de vierschaar doorverwezen naar arbiters om tot een oplossing te komen. Zij kregen zodoende de ruimte om er met scheidslieden uit te komen. Overigens suggereren de gebruikte formules in de notariële akten dat de partijen zelf hadden besloten bemiddelaars in de arm te nemen. Dit kan er op duiden dat de schepenen de bemiddeling niet opdrongen, maar er slechts hun fiat aan gaven. Het grootste deel van de geschilpartijen wilde juist voordat het tot een juridische procedure kwam een oplossing voor hun moeilijkheden bereiken.

Gezien de mate van verwevenheid met het juridisch systeem, wekt het nauwelijks verbazing dat vrijwel alle comparanten man waren. De weinige vrouwen waren bovendien veelal weduwe of ongehuwd.²⁷⁷ De geschilpartijen die een verzoeningsovereenkomst lieten optekenen, behoorden overwegend tot de hogere middenklasse. Aangetroffen zijn onder andere negen kooplieden, twee korenkopers, een houtkoper, een kaaskoper, een advocaat, een zilversmid, een lakendrapier, een huiszittenmeester, een weesmeester, een dijkgraaf en de schout en secretaris van Katwijk. Maar ook drie timmerlieden, een bakker en een kuiper legden de beëindiging van hun kwestie bij de notaris vast. Daarbij maakte het niet uit of de betrokkenen de onenigheid onderling uit de wereld hielpen of daar derden bij inschakelden. De sociale status van de strijdende partijen was, voor zover bekend, in deze categorieën min of meer gelijk. Voor mensen uit lagere sociale strata waren notariële verzoeningsovereenkomsten onbereikbaar. Zij beperkten zich daarom tot de andere, reeds genoemde manieren om geschillen bij te leggen.

De keuze voor een bepaalde vorm van geschilafdoening, tweezijde vereffening, bemiddeling of arbitrage, lijkt vooral van de onenigheid zelf te hebben afgehangen. Zo konden weinig kwesties met betrekking tot huwelijk en zedelijkheid worden aangetroffen. Ook beledigingszaken waren relatief zeldzaam.²⁷⁸ Notariële verzoeningsovereenkomsten waren vooral handig bij zakelijke geschillen. Bij burenkwesties schakelde men vooral bemiddelaars of scheidsmannen in, terwijl erfeniskwesties meestal onderling, dus zonder aanwijsbare 'tussenspraak' werden opgelost. Achterstallige betalingen en geschillen over boekhoudkundige verrekeningen waren typisch zaken voor arbitrage. De moeilijkheden op gebied van huwelijk en zedelijkheid die door middel van verzoeningsovereenkomsten werden geregeld, waren eveneens betrekkelijk zakelijk van aard. Ze hadden vooral te maken met problematische huwelijksvoorwaarden en de compensatie voor defloratie en kraamkosten. Deze kwesties werden doorgaans tweezijdig opgelost.

276 RAL, ONA, inv.nr. 904, nr. 159 (16-9-1664).

277 De eerste comparanten bestonden uit 43 mannen en 3 vrouwen; de tweede (de opponenten van de eerste) uit 42 mannen en 4 vrouwen.

278 In de onderzochte periode kon er maar 1 worden gevonden (RAL, ONA, inv.nr. 964, nr. 30 (27-3-1664)). Merry merkt ook op dat beledigingen minder geschikt waren voor bemiddeling, omdat ze vaak te complex zijn (Merry, 'De sociale organisatie van bemiddeling', 381).

Tabel 6.12 Verdeling van de onderzochte notariële verzoeningsovereenkomsten (1664-1668) in absolute aantallen en procenten over de rubrieken 'Persoonlijke levenswandel', 'Huwelijk en zedelijkheid' en 'contracten en afspraken'.

Categorie	Soort geschilafdoening							
	Tweezijdig		Bemiddeling		Arbitrage		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Persoonlijke levenswandel	3	18	2	20	8	42	13	28
Huwelijk en zedelijkheid	4	24	0	0	0	0	4	9
Contracten en afspraken	10	59	8	80	11	58	29	63
Totaal	17	100	10	100	19	100	46	100

Bron: RAL, ONA, inv.nr. 904-908, 964-968, 1044-1048 en 774-782.

6.5 Conclusie

Notarissen konden op verschillende manieren gemobiliseerd worden bij het beslechten van geschillen. Zo was het mogelijk om tijdens een rechtszaak bij een notaris akten te laten optekenen die dienden als bewijsmateriaal. Maar vaker nog werden de notariële documenten gebruikt om een rechtszaak te voorkomen. Attestaties bleken daar een goed voorbeeld van. Deze getuigenverklaringen vormden in handen van een geschilpartij een sterk signaal aan de tegenstander. Wie zo'n akte liet opstellen, gaf aan overtuigd te zijn van het eigen gelijk en bereid te zijn om het desnoods op een proces te laten uitlopen. Attestaties werden opgetekend uit de mond van getuigen die goede 'redenen van wetenschap' konden geven en zich bereid hadden verklaard om hun verhaal eventueel onder ede voor de rechter te herhalen. De tegenpartij kon daarom maar beter inbinden of het met de rekwirant op een akkoordje gooien. Het kon ook dat de opponent in kwestie eveneens van zijn zaak overtuigd was en ook naar een notaris stapte om een attestatie te laten opmaken. Op die manier werden soms over en weer enkele getuigenverklaringen opgesteld. Bleven beide partijen bij hun zaak, dan kon het tot een proces komen, maar dit gebeurde opvallend weinig.

Om het gebruik en de werking van attestaties te doorgronden, is het belangrijk om ze in het licht van *Ehrenhandel* te bestuderen. Dit mechanisme waarin de eigen reputatie en die van anderen voortdurend werden gemeten, aangevallen en verdedigd, was van groot belang in de Republiek. Bij aantasting van de goede naam door middel van een belediging, onterechte beschuldiging of schadelijke suggestie moest snel een adequate tegenactie worden ondernomen om de eigen reputatie te redden. Dit kon op tal van manieren, allereerst door bijvoorbeeld bij een belediging de belager zelf verbaal of fysiek van repliek te dienen. Bleef een confrontatie onbeslist, dan was *instrumenteel forumgebruik* een volgende optie, bijvoorbeeld het laten optekenen van een notariële getuigenverklaring als drukmiddel. Met attestaties was het ook mogelijk om eerverlies te voorkomen en mogelijke kwade suggesties, bijvoorbeeld bij problemen met levering of betaling van goederen, tijdig in de kiem te smoren. Aan afnemers of crediteuren en

natuurlijk de schepenen kon dan worden getoond dat de problemen door anderen veroorzaakt waren. Dat attestaties voor beide doeleinden heel geschikt waren, blijkt uit de hoge frequentie van de akten. In de onderzochte periode lieten Leidenaren naar schatting enkele honderden keren per jaar een getuigenverklaring optekenen.²⁷⁹

Attestaties bestreken de meest uiteenlopende onderwerpen. Het meest werden de getuigenverklaringen gebruikt bij beledigingen. De werking van *Ehrenhandel* laat zich met deze akten het best demonstreren. Maar ook bij andere attestaties speelde de angst om in maatschappelijk opzicht buiten de boot te vallen een grote rol. Iedere suggestie van onbetrouwbaarheid moest worden vermeden. Dat gold zowel ten aanzien van schulden, die mogelijk door financieel wanbeheer waren ontstaan, fraude en geschillen over aankoop of levering als bijvoorbeeld voor burenkwesties en erfeniskwesties. In al deze zaken ging het om inbreuk op rechten en geschonden afspraken die mondeling of schriftelijk waren gemaakt. Steeds moest er iets worden recht gezet wat anders de eer van de rekwirant zou beschadigen. Afspraken hoorden nagekomen te worden, al moest men 'de steen van het graf wentelen'.

Wie iemand tot nakoming van een verplichting wilde dwingen, kon de notaris ook een insinuatie laten uitbrengen. Dit was een officiële manier om de ander op verzuim te wijzen en te verzoeken om per direct alsnog de gemaakte afspraken na te komen. Wanneer de opponent dat weigerde, dan stelde de notaris hem of haar steevast aansprakelijk voor alle kosten. Deze nauwe relatie tussen insinuaties en 'protestaties' maakte van insinuaties veeleer een vordering dan een aanzegging. Daarmee was de akte dwingender dan een attestatie. Met een dergelijk stuk op zak kon een insinuant naar het gerecht stappen om daar, bijvoorbeeld bij kwesties inzake wisselbrieven, onder provisie zijn geld te krijgen. Dit leek overigens maar zelden nodig. Processen naar aanleiding van protestaties zijn in de onderzochte periode niet gevonden. Ook zeldzaam was het gebruik van een insinuatie als aansporing. Met een insinuatie kon herhaling of terugname van een belediging worden afgedwongen om juridisch bewijs te verzamelen en allerlei roddels en achterklap te ontzenuwen. De goedkopere en minder omslachtige notariële getuigenverklaringen waren daarvoor echter evenzeer geschikt.

De notaris kon ook bij de oplossing van een geschil betrokken worden. Zo legde hij naar wens mondeling overeengekomen compromissen vast. Daarbij kon het gaan om een door geschilvoerende partijen onderling of tweezijdig bereikte verzoening om een rechtszaak te voorkomen of voortijdig te beëindigen, maar meestal was de oplossing totstandgekomen met behulp van derden. Vaak waren dit familieleden, vrienden of buurtgenoten, die op verzoening aandrongen vanwege de slechte naam die een ruzie hen kon bezorgen. Zij bleven vaak anoniem. De strijdende partijen konden ook ieder voor zich arbiters aantrekken die gezamenlijk een scheidsrechterlijk oordeel moesten uitspreken. Welke vorm van geschilbeslechting gekozen werd, hing van het soort con-

²⁷⁹ In de notariële protocollen van de vier onderzochte notarissen konden 615 attestaties worden aangetroffen. Bij een gemiddelde van 31 per notaris per jaar werden in de bestudeerde periode jaarlijks meer dan 900 attestaties per jaar opgesteld. Meer dan de helft van alle notarissen tekende per jaar niet voldoende akten op voor een aparte band. Sommige notarissen stelden gedurende hun hele werkzame leven minder akten op dan een andere in één jaar voor elkaar kreeg. Het gemiddelde is daarom mogelijk aan de hoge kant.

flict af. Erfeniskwesties werden meestal onderling opgelost, burenkwesties door bemiddeling van derden en achterstallige betalingen voornamelijk door arbitrage. Kwes- ties met betrekking tot huwelijk en zedelijkheid leenden zich alleen voor bemiddeling of arbitrage wanneer contractuele zaken als huwelijksvoorwaarden en de compensatie voor defloratie en kraamkosten in het spel waren. Beledigingen waren helemaal zeld- zaam in notariële verzoeningsovereenkomsten. Beschimpingen leenden zich meer voor bijlegging in de kroeg.

De gang naar een notaris was niet voor iedereen weggelegd. Allereerst was meer dan tachtig procent van de mensen die voor een notaris een akte in de semi-processuele sfeer lieten opmaken, man. Dit illustreert de dominantie van mannen in het toenma- lige juridische systeem. Het waren mannen die processen mochten voeren. Getrouwde vrouwen dienden zich voor de rechtbank door hun man te laten vertegenwoordigen. Dit gold ook voor het verlijden van een notariële akte. Vrouwen die zelf een notaris in- schakelden, waren doorgaans alleenstaand. Bovendien waren de hoge kosten van nota- riële akten voor veel vrouwen een drempel. Alleen de categorie 'huwelijk en zedelijk- heid' liet een relatief groot aantal gehuwde vrouwelijke rekwiranten zien. Deze vrouwen hadden juist een geschil met degene die hen normaliter had moeten verte- genwoordigen. Bovendien hadden ze behoefte aan iets wat ze zelf niet voor elkaar kon- den krijgen, namelijk een officiële scheiding van tafel en bed of een definitieve beëin- diging van het huwelijk.

De meeste comparanten behoorden verder tot de betrekkelijk kleine middenklasse in Leiden. Vooral zelfstandige ondernemers gingen regelmatig bij de notaris langs. Zij waren voor hun klandizie afhankelijk van de buurt en daarmee van hun reputatie onder buurtbewoners. Zodoende waren zij bereid om die tot het uiterste toe te verde- digen. Bovendien beschikten zij over enige financiële armslag. De grote groep laagbe- taalde textielarbeiders in Leiden had dat geld niet. Wevers, spinners, naaisters, droog- scheerders etc. zijn dan ook nauwelijks vertegenwoordigd onder de rekwiranten. Maar ook de bestuurlijke elite liet zich nauwelijks bij de notaris zien. Zij hadden hen gezien hun hoge status ook niet nodig. Zij konden eenvoudig hun eigen verdediging organi- sieren.

Tot slot was de notaris niet altijd het meest geëigende adres voor *instrumenteel forum- gebruik*. Zo werden notariële akten opvallend weinig gebruikt bij arbeidsconflicten. Ook voor geschillen tussen schutters en gildenbroeders was een gang naar de notaris niet de aangewezen weg. De schepenmeesters voor burenkwesties en het college van vredemakers tot slot kenden alleen een mondelinge procedure. Attestaties waren daar- bij dus niet nodig. En juist voor het college van vredemakers werden veruit de meeste processen gevoerd. In het volgende hoofdstuk zal de rechtspraak door de schepen- meesters voor burenkwesties en de vredemakers aan bod komen.